

ZWIĄZEK PRACY OBYWATELSKIEJ KOBIET
WYDZIAŁ SPRAW KOBIECYCH. SEKCJA PRACY

IRMA WOJTYNIAKOWA
PRZY WKPÓLPRACY
KAZIMIERY KOZŁOWSKIEJ
ZOFII PODOSKIEJ
JANINY SIKORSKIEJ
ALINY TUZOWEJ

**PRACA ZAROBKOWA KOBIET
W ŚWIETLE ANKIETY 1937**

W A R S Z A W A 1938

WYDAWCA: ZWIĄZEK PRACY OBYWATELSKIEJ KOBIET
WYDZIAŁ SPRAW KOBIECYCH I WYDZIAŁ PRASOWY

D R U K A R N I A
M. GOŁASZEWSKI i SYN
W A R S Z A W A,
CZERNIAKOWSKA 131.

I. Wstęp.

Najważniejszym zagadnieniem chwili bieżącej jest zagadnienie zatrudnienia i zarobków szerokich rzesz pracowniczych. By wyjaśnić, jaką rolę w tym zagadnieniu odgrywa praca kobiet, Sekcja Pracy Wydziału Spraw Kobietych ZPOK zainicjowała ankietę, którą przyjęły również P. Stowarzyszenie Kobiet z Wyższym Wykształceniem i Polskie Zjednoczenie Kobiet Pracujących Zawodowo.

W sumie zostało wydrukowanych i rozesłanych członkiniom wymienionych organizacji 5000 egzemplarzy. Niestety nadeszło tylko 669 odpowiedzi.

* * *

Otrzymana liczba odpowiedzi jest zbyt mała, aby można było się spodziewać uniknięcia przypadkowości w wynikach. To też trudno powiedzieć w jakim stopniu ankietę obrazuje stosunki panujące wśród ogółu kobiet pracujących.

W stosunku do niektórych cech można było sprawdzić reprezentatywność ankiety przez porównanie wyników z odpowiednimi danymi. Jednak bez bardziej skomplikowanych wyliczeń i szacunków jest to możliwe tylko w niewielu wypadkach. Do porównań służyły dane statystyki ubezpieczeń społecznych, — ubezpieczenia emerytalnego pracowników umysłowych. Częściowo były one brane z książki T. Bartnickiego i T. Czajkowskiego p. t.: „Struktura zatrudnienia i zarobki pracowników umysłowych¹⁾”.

Książka ta jest opracowaniem materiałów ubezpieczenia pracowników umysłowych w b. Z. U. P. U. w Warszawie, obejmującym woj. centralne i wschodnie (wg. podziału administra-

¹⁾ Wydawnictwo Instytutu Spraw Społecznych, Warszawa, 1936.

cyjnego z przed 1.IV.b.r.) bez województwa wołyńskiego i Zagłębia Dąbrowskiego. W pozostałych zaś wypadkach dane pochodzą bezpośrednio z materiałów Z. U. S. z nieopublikowanych jeszcze badań struktury ubezpieczonych w ubezpieczeniu emerytalnym w 1935 roku.

Niektóre pytania zawarte w kwestionariuszu (p. załącznik) nie zostały opracowane.

Pytanie 8 okazało się niezrozumiałe, to też bądź pozostawało niewypełnione, bądź powtarzano przy nim odpowiedź na pytanie 7.

Pytanie 16 nie zostało opracowane, gdyż przeważająca większość kwestionariuszy nie zawierała na nie odpowiedzi; pytanie 20 — gdyż odpowiedzi na nie nie wnosiły nic nowego, a zdarzały się wypadki niejasności wskutek negatywnej formy pytania.

Ponadto pominięte zostało pytanie 18, dotyczące należenia do związku zawodowego. Jest to zagadnienie dość odrębne, a jednocześnie wymagające szerszego oświetlenia, to też opracowanie go łącznie z całością ankiety okazało się niemożliwe. Naogół układ kwestionariusza odpowiadał postawionemu celowi. Trudność przy opracowywaniu stosunków materialnych nasuwał brak wiadomości o pracy męża wzgl. innych członków rodziny, oraz niezrozumienie niektórych pytań, wynikające z braku choćby najkrótszej instrukcji.

Całą pracę, związaną z wydaniem książki, przyjęła na siebie p. Halina Siemieńska, wkładając moc czasu i energii, za co należą się jej wyrazy szczerego uznania i żywej podzięk.

II. Zasięg ankiety.

Ankieta objęła swoim zasięgiem całą Polskę, ogółem napłynęło 669 odpowiedzi. Nie jest to zbyt wiele; nie pozwala na głębszą analizę niektórych zagadnień — przy krzyżowaniu liczba odpowiedzi okazuje się zbyt mała — ale daje dostateczną podstawę do zorientowania się, jak przedstawiają się ogólnie poruszone w ankiecie kwestie. Przytem należy oczywiście uwzględnić poczynione we wstępie zastrzeżenia co do jakości materiału.

Napływ materiału z poszczególnych województw jest bardzo nierównomierny. Jak widać z tab. 1 wahania te nie wykazują żadnej prawidłowości i wywołane są czynnikami przypadkowymi. Najliczniej — co jest zupełnie zrozumiałe — na-

płynęły odpowiedzi z Warszawy (144), następnie z woj. warszawskiego (77) i krakowskiego (77); na końcu listy znajdują się tak skrajnie różne województwa jak poleskie (3), śląskie (6) i tarnopolskie (7). Rzuca się w oczy dziwnie niski udział woj. śląskiego, jest to wynik albo zbyt słabej na tamtym terenie akcji propagandowej, albo jakiejś specjalnej niechęci tamtejszych kobiet do wypełniania ankiet. Dużą stosunkowo liczbę odpowiedzi z woj. stanisławowskiego należy przypisać większemu natężeniu akcji propagandowej i energiczniejszemu zbieraniu odpowiedzi.

TABLICA 1.

Województwa	Ogółem	Miasta powyżej 100 tys. mieszk.	Miasta poniżej 100 tys. mieszk.	Wieś	Niepodane
Polska	669	254	372	32	11
m. st. Warszawa . .	144	144	—	—	—
Warszawskie	77	—	66	11	—
Łódzkie	24	3	21	—	—
Kieleckie	44	11	31	2	—
Lubelskie	38	4	34	—	—
Białostockie	32	—	24	8	—
Wileńskie	34	17	16	1	—
Nowogródzkie	25	—	21	4	—
Poleskie	3	—	3	—	—
Wołyńskie	25	—	22	3	—
Poznańskie	24	20	4	—	—
Pomorskie	36	21	14	1	—
Śląskie	6	2	4	—	—
Krakowskie	77	26	50	1	—
Lwowskie	17	6	11	—	—
Stanisławowskie . . .	45	—	44	1	—
Tarnopolskie	7	—	7	—	—
Niepodane	11	—	—	—	11

Ta sama tab. 1 podaje podział uczestniczek ankiety według rodzaju miejsca zamieszkania: wieś, miasta do 100 tys. mieszkańców i miasta powyżej 100 tys. mieszk. Podział ten wykazuje, że udział w ankiecie mieszkanek wsi jest zupełnie znikomy — w siedmiu województwach odpowiedzi ze wsi nie było wcale — co jest zresztą całkowicie zrozumiałe, wobec istniejącego składu ludności wiejskiej. Kwestionariusze nadeszłe z miast liczących powyżej 100 tys. mieszk. stanowią bardzo wysoki odsetek ogółu odpowiedzi dzięki znacznej liczbie kwestionariuszy z Warszawy — 144 kwestionariusze, co stanowi 56,7%, a więc przeszło połowę odpowiedzi tej grupy. W ten sposób dane warszawskie wywierają nieproporcjonalnie silny wpływ na ogólny obraz wyników ankiety (por. wstęp). Liczby odpowiedzi z pozostałych dużych miast wykazują znaczne wahania — od 2 z Katowic do 26 z Krakowa—zależne prawdopodobnie od jakichś czynników przypadkowych.

Najwięcej uczestniczek ankiety, bo 372 t. j. 55,6% zamieszkuje w miastach o ludności do 100 tys. mieszk. Podział na województwa wykazuje wahania od 3 — woj. poleskie, do 66 — woj. warszawskie.

III. Charakterystyka uczestniczek.

Charakterystyka osób, biorących udział w ankiecie, wykazuje dość duże zróżniczkowanie pod każdym względem. Co prawda grupy mniej liczne wogóle (jak np. niektóre grupy zawodowe) posiadają w ankiecie zaledwie po parę przedstawicieli, co nie pozwala na wyciąganie żadnych wniosków w stosunku do danych grup. Stopień zgodności względnie rozbieżności struktury uczestniczek ankiety w stosunku do struktury ogółu kobiet pracujących wykazują porównania danych ankietowych z danymi statystyki ubezpieczeń społecznych przeprowadzone w każdym punkcie, w którym to było możliwe.

Jako cechy charakteryzujące uczestniczki rozpatrzmy:

1. stan cywilny z uwzględnieniem liczby posiadanych dzieci;
2. wiek; 3. wykształcenie; 4. zawód.

1. STAN CYWILNY.

Podział uczestniczek ankiety pod względem stanu cywilnego przedstawia tablica Nr. 2.

TABLICA 2.

	Ogółem	panny	mężatki	wdowy	rozwódki	separatki	brak danych
Uczestniczki ankiety l. b.	669	321	251	57	10	24	6
„ „ %	100,0	48,0	37,5	8,5	1,5	3,6	0,9
Ubezpieczone w 1933 r. %	100,0	69,9	24,5	5,6			

Jak widzimy największy odsetek (48,0%, a więc blisko połowa) pochodzi od pań, dalej idą mężatki (37,5%), potem znacznie mniejsze odsetki wdów, separatek i rozwódek.

Zawarte w tablicy dla porównania dane statystyki ubezpieczeniowej nie odpowiadają zupełnie ściśle pod względem podziału danym ankiety, gdyż są one podzielone tylko na 3 grupy: panny, mężatki i inne. Ponieważ jednak pozostałe grupy stanowią stosunkowo mały odsetek więc brak ich podziału nie ma większego znaczenia. Z porównania dwóch głównych grup t. j. pań i mężatek widzimy, że panny odpowiedziały znacznie mniej licznie niżby to wynikało z ich udziału w pracy kobiet, natomiast mężatki odpowiedziały znacznie liczniej. Liczniej odpowiedziały także inne grupy: wdowy, separatki, rozwódki.

O tych różnicach między uczestniczkami ankiety, a ogółem kobiet pracujących—o ile za wyraz ogółu można przyjąć kobiety objęte przytoczoną statystyką ubezpieczeniową — musimy pamiętać przy rozpatrywaniu takich zagadnień, przy których występuje stan cywilny.

Ze stanem cywilnym łączy się zagadnienie stanu rodzinnego t. j. liczby posiadanych dzieci. Pod tym względem uczestniczki ankiety trzymają się dość wąskich granic (tab. 3). Przeszło połowa (51,3%) posiadających dzieci ma tylko jedno dziecko, posiadające jedno lub dwoje dzieci stanowią przeszło 4/5 (82,5%) ogółu, ponad troje wykazało już tylko 13 (5,5%) uczestniczek, są to poza jednym wyjątkiem pracownice fizyczne.

Trzeba zresztą stwierdzić, że dane ubezpieczeniowe idą jeszcze dalej pod tym względem, gdyż wykazują wśród pracujących dietnych mężatek blisko 2/3 (64,7%) mających tylko jedno dziecko; jedno lub dwoje dzieci ma blisko 9/10 ubezpieczonych, a więc niewiele ponad 1/10 ma troje dzieci

i więcej — wśród uczestniczek ankiety odpowiednia część wynosi 17,5%. Różnica, polegająca na nieuwzględnieniu w danych ubezpieczeniowych wdów, rozwódek i separaetek posiadających dzieci, nie zmienił wzajemnego stosunku omawianych grup. Odsetek kobiet posiadających dzieci wśród ogółu kobiet i wśród mężatek, wdów itd. wykazuje bardzo znaczną różnicę między uczestniczkami ankiety a ubezpieczonymi. Kobiety te stanowią 35,0% ogółu uczestniczek ankiety i 67,3% mężatek, wdów itd. a tylko 9,9% ogółu ubezpieczonych i 40,4% ubezpieczonych mężatek. Okazało się, że na ankietę odpowiedzieli znacznie chętniej kobiety posiadające dzieci. Licniejszy ich udział nie pozostał bez wpływu na wynik ankiety w takich punktach jak przyczyna pracy, ilość osób na utrzymaniu itd.

TABLICA 3.

A. Uczestniczki ankiety w/g stanu rodzinnego.

	Ogółem	Panny	I n n e					
			bezdzie- tne	posiadające dzieci				
				ogółem	1	2	3	4 i wię- cej
L. b.	669	321	114	234	120	73	28	13
%	100,0	48,0	17,0	35,0	18,0	10,9	4,2	1,9
	—	—	—	100,0	51,3	31,2	12,0	5,5

B. Pracownice zatrudnione w końcu 1933 r. w/g stanu rodzinnego w %¹⁾.

Ogółem	Samotne	Z a m ę ż n e					Inne i niepo- dany stan ro- dzinny
		bezdzie- tne	posiadające dzieci				
			ogółem	1	2	3 i wię- cej	
100,0	69,9	14,6	9,9	6,4	2,4	1,1	5,6
—	—	—	100,0	64,7	24,2	11,1	—

¹⁾ Bartnicki i Czajkowski: „Struktura zatrudnienia i zarobki pracowników umysłowych”. Tablice str. 97.

TABLICA 4.

Dzieci uczestniczek ankiety w/g wieku.

	Ogółem	W w i e k u l a t						
		do 1	1—7	8—14	15—20	21—25	26—	b. d.
L. dzieci l. b.	408	14	113	131	61	36	36	17
%	100,0	3,4	27,7	32,1	15,0	8,8	8,8	4,2

2. WIEK.

O ile dane, dotyczące składu wg stanu cywilnego wskazywały raczej, która grupa w jakiej mierze poszukuje pracy, o tyle dane charakteryzujące strukturę wieku mówią, jacy pracownicy są bardziej przyjmowani. Bo chociaż jest pewna ilość prac, do których przyjmowane są chętniej lub może nawet wyłącznie kobiety wolne, a ponadto w okresie najcięższego bezrobocia wysuwa się hasło zwalniania mężatek, to jednak ogólnie biorąc o składzie kobiet pracujących pod względem stanu cywilnego rozstrzyga natężenie poszukiwania pracy przez poszczególne „stany cywilne”. Natomiast jeśli chodzi o strukturę wieku osób pracujących — zarówno kobiet, jak i mężczyzn — to zależy ona przede wszystkim od kształtowania się popytu na pracę, który wykazuje pod tym względem zupełnie określone skłonności (zob. tabl. 5 str. 10).

Jak widać z powyższej tablicy dane ankietowe odbiegają dość znacznie od danych ubezpieczeniowych, które wykazują znacznie większy udział młodszych grup wieku, a mniejszy starszych, z wyraźną tendencją do przesuwania struktury wieku w dół. Tymczasem dane ankietowe zawierają dużo większy udział roczników starszych. Ponieważ nie można przypuścić, aby nastąpił zwrot w tendencji odmładzania personelu i żeby zmiana zaszła tak daleko, trzeba przyjąć, że ankietę nie jest reprezentacyjna pod względem wieku. Można z dużym prawdopodobieństwem przypuszczać, że na strukturę wieku według ankiety wywarł wpływ ankietowy sposób zbierania danych, czy to wskutek łatwiejszego dotarcia do środkowych grup wieku, czy też wskutek chętniejszego odpowiadania przez te właśnie roczniki. Najprawdopodobniej oba czynniki grały rolę w takim właśnie układzie materiału.

Ta nie reprezentatywność danych ankietowych pod wzglę-

dem wieku pociąga za sobą pewne konsekwencje w stosunku do innych wyników. Wszędzie tam mianowicie, gdzie wiek jest cechą czynną, wynik ankiety będzie się odchylił w jedną lub drugą stronę od istotnego stanu rzeczy. I tak np. struktura zarobków będzie według wszelkiego prawdopodobieństwa wykazywała większy niż w rzeczywistości udział wyższych grup zarobkowych.

3. WYKSZTAŁCENIE.

Struktura wykształcenia (tab. 6) wykazuje dość duże różniczkowanie, choć blisko $\frac{2}{3}$ uczestniczek ankiety należy do dwóch grup wykształcenia: do grupy o wykształceniu wyższym skończonym (175 osób, 26,2%). Ogółem od nieposiadających wykształcenia zawodowego wpłynęło 148 t. j. 22% odpowiedzi. Znakomita większość uczestniczek (499 t. j. 74,7%) posiada wykształcenie zawodowe jakiegoś typu — poczynając od wykształcenia o poziomie niższym i różnego rodzaju kursów zawodowych do wykształcenia wyższego. Z pośród nieposiadających wykształcenia zawodowego pełne wykształcenie średnie ogólnokształcące wykazało 62 uczestniczki t. j. 9,3%, reszta rozkłada się na grupy od analfabetek (13 t. j. 1,9%) do niepełnego wykształcenia średniego (35 t. j. 5,2%). Na pierwsze dwie grupy — analfabетки i nieposiadające pełnej szkoły powszechnej — składa się 26 odpowiedzi pracownic fizycznych — sprzątaczek.

Brak jest jakichkolwiek danych o strukturze wykształcenia ogółu kobiet pracujących. Jedyne dane istniejące są to przytoczane już dane statystyki ubezpieczeniowej, a więc dane, odnoszące się do pracownic najemnych, objętych ubezpieczeniem emerytalnym i to tylko z woj. centralnych i wschodnich. Pamiętając o zachodzących między tymi danymi różnicach porównamy je jednak, gdyż porównanie to pomimo wszelkich zastrzeżeń rzuci bardzo ciekawe światło na udział w ankiecie poszczególnych grup wykształcenia. I tak poza grupą o wykształceniu średnim zawodowym i o wyższym, które odpowiedziały liczniej niżby się można było spodziewać z odpowiednich odsetków wśród ubezpieczonych pracownic umysłowych, wszystkie pozostałe grupy odpowiedziały znacznie mniej licznie. Jeśli nawet wprowadzić poprawki, wynikające z różnic w składzie jednej i drugiej zbiorowości, sytuacja zmieni się bardzo niewiele. Chcąc przybliżyć dane ankiety do danych ubezpieczeniowych, trzeba by odjąć wolne zawody i prowadzące samodzielne warsztaty pracy oraz pracownice fizyczne.

TABLICA 5.

	OGÓLEM	—20	21—25	26—30	31—35	36—40	41—45	46—50	51—55	56—60	61—65	66—	b. d.
Uczestniczki ankiety l. b.	669	5	64	167	135	127	65	55	27	13	5	1	5
Uczestniczki ankiety %	100,0	0,7	9,6	25,0	20,2	19,0	9,7	8,2	4,1	2,0	0,7	0,1	0,7
Ubezpieczone w 1934 r.	100,0	7,7	24,5	25,4	16,6	10,3	6,1	4,0	2,1	1,1	0,4	0,1	1,7

¹⁾ Dane Z. U. S.

TABLICA 6.

	OGÓLEM	W Y K S Z T A Ł C E N I E												
		analfabetyki	niepełna szkoła powszechna	pełna szkoła pow-szechna	niepełna szkoła śred. ogólnokształc.	szkoła śred. ogólnokształc. niższa	szkoła zawodowa średnia	niepełne skończone studia wyższe	niepełna szkoła śred. i kursy do-kształ.	szkoła śred. i kursy do-kształ.	inne	brak danych		
Uczestniczki ank. l. b.	669	13	13	25	35	62	19	237	8	175	15	30	15	22
Uczestniczki ankiety %	100,0	1,9	1,9	3,7	5,2	9,3	2,8	35,4	1,2	26,2	2,3	4,6	2,2	3,3
Ubezpieczone w 1933 r. %	100,0	10,5			25,8	18,1	10,9	21,0	4,1	9,0	5,6			

TABLICA 7.

Pracownice najemne w/g wykształcenia i rodzaju instytucji.

WYKSZTAŁCENIE	Ogółem	Zatrudnione w instytucjach					
		prywatnych	społecz- n.	samorząd- dowych	rządowych	różnych	niepoda- nych
L i c z b y b e z w z g l ę d n e							
Ogółem	625	94	66	149	289	14	11
Analfabetki	13	—	2	—	9	—	2
Niepełna szk. powszech. Szkoła powszechna . . .	13 20	— 4	2 1	1 7	9 8	—	1 —
Niepełna szkoła średnia ogólno kształcąca . . .	35	8	1	15	10	—	1
Szkoła średnia ogólno kształcąca	55	7	5	16	26	1	—
Szkoła zawodowa o po- ziomie niższym	14	2	3	7	1	—	1
Szkoła zawodowa o po- ziomie średnim	231	22	25	63	117	2	2
Nieskoń. stud. wyższe . . .	8	2	—	2	3	1	—
Studia wyższe	161	35	15	17	80	11	3
Niepełna szkoła średnia i kursy dokształ.	14	2	1	8	3	—	—
Szkoła średnia i kursy dokształcające	29	4	8	7	8	1	1
Inne	14	3	1	3	7	—	—
Niepodane	18	5	2	3	8	—	—
O d s e t k i							
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Analfabetki	2,1	—	3,0	—	3,1	—	18,2
Niepełna szk. powszech. Szkoła powszechna . . .	2,1 3,3	— 4,3	3,0 1,5	0,7 4,7	3,1 2,8	—	9,1 —
Niepełna szkoła średnia ogólno kształcąca . . .	5,7	8,5	1,5	10,1	3,5	—	9,1
Szkoła średnia ogólno kształcąca	8,8	7,5	7,7	10,7	9,0	6,3	—
Szkoła zawodowa o po- ziomie niższym	2,2	2,1	4,5	4,7	0,3	—	9,1
Szkoła zawodowa o po- ziomie średnim	36,9	23,4	37,9	42,3	40,5	12,4	18,2
Nieskoń. stud. wyższe . . .	1,3	2,1	—	1,3	1,0	6,3	—
Studia wyższe	25,7	37,2	22,7	11,4	27,7	68,7	27,2
Niepełna szkoła średnia i kursy dokształ.	2,2	2,1	1,5	5,4	1,0	—	—
Szkoła średnia i kursy dokształcające	4,6	4,3	12,2	4,7	2,8	6,3	9,1
Inne	1,6	3,2	1,5	2,0	2,4	—	—
Niepodane	2,9	5,3	3,0	2,0	2,8	—	—

Wolne zawody, liczące ogółem 24 przedstawicielki, mieszczą się w grupie o wykształceniu wyższym, z prowadzących samodzielny warsztat pracy 2 mają wykształcenie wyższe, jedna średnie ogólno-kształcące, około 15 wykształcenie w zakresie szkoły powszechnej, reszta zaś różne wykształcenie zawodowe. Pracownice fizyczne mieszczą się w najniższych grupach wykształcenia. Jeśli więc odjąć te uczestniczki ankiety, to zmniejszy się trochę dysproporcja w grupie o wyższym wykształceniu, ale za to okaże się, że nie ma prawie uczestniczek o wykształceniu w zakresie szkoły powszechnej, których dane ubezpieczeniowe wykazują 10,5%.

Tab. 7 podaje pracownice najemne w/g wykształcenia i rodzaju instytucji. Podane zestawienie wiąże się ze strukturą zarobków w/g instytucji (p. str. 15 n.).

4. ZAWÓD.

Zasadniczo uczestniczki ankiety są to najemne pracowniczki umysłowe, wolne zawody i osoby posiadające własny warsztat pracy, w większości wypadków — rzemieślniczy lub handlowy. Jedynie w Warszawie znajdują się odpowiedzi najemnych pracownic fizycznych — sprzątaczek. Ogółem pracujących najemnie jest 625, co stanowi 93,4%, a wszystkich uczestniczek ankiety uprawiających wolny zawód 24 — 3,6%, prowadzących samodzielny warsztat pracy 20 — 3,0%.

Możemy porównać podział pracownic najemnych według rodzaju instytucji, w której są zatrudnione (w prywatnej, społecznej, spółdzielczej, samorządowej i rządowej) na podstawie ankiety z takimże podziałem pracownic ubezpieczonych w Z. U. S.

TABLICA 8.

	Ogółem	Zatrudnione w instytucjach:						
		prywat- nej	społecz- nej	spół- dzielcz.	samo- rządow.	rządo- wej	2 inst.	brak danych
Uczestniczki ankiety l. b.	625	94	66	2	149	289	14	11
Uczestniczki ankiety %	100,0	15,0	10,6	0,3	23,8	46,2	2,3	1,8
Ubezpieczone w 1933 r. % ¹⁾ . . .	100,0	46,5	18,8	4,7	6,3	22,6	1,1	—

1) Bartnicki i Czajkowski l. c.

Porównanie to (tab. 8) wykazuje, że znacznie liczniej wzięły udział w ankiecie pracowniczki państwowe i samorządowe, a odpowiednio mniej licznie pozostałe rodzaje.

Podział na zawody przedstawia tablica 9. Jak widzimy, najczęściej odpowiedzi pochodzi od nauczycielek (37,2%), potem idą wszelkiego rodzaju urzędniczki (29,6%) — te dwie grupy dają razem blisko $\frac{2}{3}$ odpowiedzi. Trochę liczniejsze grupy stanowią jeszcze pielęgniarki (10,8%), reszta to drobne grupy, nie przekraczające paru procent. Stanowisko społeczne nie zostało uwzględnione: wolne zawody i posiadające samodzielny warsztat pracy liczone są razem z pracownicami najemnymi. Wśród nauczycielek największy udział stanowią nauczycielki ze szkół powszechnych — 118, a więc blisko połowa, szkolnictwo średnie reprezentują 73 nauczycielki, przedszkola — 17, szkoły zawodowe — 14; 4 odpowiedzi nadeszły nauczycielki prywatne, 3 o charakterze mieszanym i wreszcie 19 bez określenia rodzaju.

Wśród urzędniczek jest 25 sekretarek, 23 maszynistki, 16 buchalterek, 5 korespondentek — reszta (129) to inne lub niepodane, których liczba jest wyjątkowo duża.

Charakterystyczne jest, że z pośród 20 lekarek tylko 3 nie są pracownicami najemnymi, 17 bądź uprawia wolny zawód będąc jednocześnie pracownicami najemnymi, bądź pracuje tylko jako pracownice najemne. A wśród dentystek od-

TABLICA 9.

Z A W Ó D	Liczby bez-względne	Odsetki
Ogółem	669	100,0
Nauczycielki	248	37,1
Urzędniczki	198	29,6
Pielęgniarki i higien.	72	10,8
Sprzątaczk	29	4,3
Lekarki	20	3,0
Prac. handlowe	18	2,7
Lek.-dentystki	10	1,5
Farmaceutki i chemiczki	10	1,5
Rzemieślniczki	10	1,5
Akuszerki	7	1,1
Adwokatk	6	0,9
Dziennikarki	6	0,9
Bibliotekarki	5	0,7
Prof. i docentki	5	0,7
Inne	22	3,3
Niepodane	3	0,4

setek uprawiających wyłącznie wolny zawód jest znacznie większy i wynosi 40%.

Pracujące w handlu w 4 wypadkach na 18 posiadają własny interes; zaś 14 są to pracownice najemne.

Wszystkie 10 znajdujących się w tablicy rzemieślniczek posiadają własny drobny warsztat pracy.

Do innych zostały zaliczone zawody występujące tylko w pojedynczych przypadkach jak np. architektka, literatka, kosmetyczka, technik-dentystka.

IV. Stosunki materialne.

1. ZAROBKI.

Dane ankietowe o zarobkach nie są oczywiście miarodajną informacją o poziomie zarobków kobiet pracujących wogóle, ze względu na nieliczny materiał w porównaniu z dużą różnorodnością cech wpływających na wysokość zarobków, jak zawód, rodzaj zatrudnienia, stanowisko itd. Różnorodność ta jest tak duża, że uniemożliwia jakiegokolwiek porównanie, nie ma bowiem żadnych danych statystycznych dla tego rodzaju zbiorowości. Ponieważ zaś, jak okazało się w poprzednim rozdziale, skład uczestniczek ankiety różni się przynajmniej pod niektórymi względami od składu kobiet pracujących wogóle (por. wyż. str. 6 i inn.), przeto nie można przyjąć, że skala zarobków otrzymana na podstawie ich odpowiedzi odpowiada skali ogólnej. Nawet zresztą, gdyby tych rozbieżności nie było, otrzymanego wyniku nie możnaby przyjąć za reprezentacyjny, gdyż wskutek nieznacznej liczby danych może on łatwo być przypadkowy. To też rozpatrywanie zarobków będzie dalszym ciągiem charakterystyki uczestniczek ankiety; wnioskiem będzie: na ankietę odpowiedziały kobiety należące w takim a takim stosunku do danych grup zamożności.

Jedynie jeśli chodzi o pracownice najemne mamy materiał do porównań w postaci danych statystyki ubezpieczeń. Z danych tych skorzystamy, aby pokazać choć w części jak wyglądają nasze liczby na tle ogólnym (tab. 10).

Okazuje się z powyższej tablicy, że na ankietę odpowiedziały kobiety lepiej i to dużo lepiej zarabiające. Połowa uczestniczek ankiety zarabia powyżej 190 zł., podczas gdy połowa ogółu kobiet pracujących najemnie zatrudnionych w grudniu 1935 r. zarabiała poniżej 145 zł.

Ciekawe jest zestawienie zarobków w/g rodzaju instytucji (tab. 10a).

TABLICA 10.
Zarobki pracownic najemnych w/g ankiety i danych ubezpieczeniowych.

A.		Ogółem	Wysokość zarobku					
			-50	51—100	101—150	151—200	201—250	251—300
Uczestniczki ankiety l. b. . .	599	18	55	88	162	88	73	42
Uczestniczki ankiety % . . .	100,0	3,0	9,2	14,7	27,0	13,9	12,3	7,0
Ubezpieczone w grudniu 1935 r. %	100,0	30,7	21,3	18,4	11,6	6,9	4,5	

B.		Ogółem	Wysokość zarobku					
			351—400	401—450	451—500	501—700	701—	nieznany
Uczestniczki ankiety l. b. . .	599	23	14	6	12	3	20	
Uczestniczki ankiety % . . .	100,0	3,8	2,3	1,0	2,0	0,5	3,3	
Ubezpieczone w grudniu 1935 r. %	100,0	2,4	1,5	1,0	1,4	0,3	—	

Okazuje się, że wśród uczestniczek ankiety najlepiej uposażone są pracowniczki państwowe, co oczywiście nie odpowiada ogólnym stosunkom. Dla porównania możemy przytoczyć liczby przeciętnych miesięcznych zarobków pracownic ubezpieczonych w 1935 r. w/g właścicieli zakładów pracy (tab. 10b) ¹⁾.

Przyczyna powyższych rozbieżności leży w różniącej się od ogólnej strukturze wykształcenia, a mianowicie w większym udziale kobiet ze średnim zawodowym i wyższym wykształceniem. Te dwie najlepiej uposażone grupy stanowią 68,2% urzędniczek państw., 60,6%—urzęd. społ., 60,3% — prywatnych i 53,7% samorządowych. Częściowo odgrywa tu także rolę nierównomierny ruch płac w latach 1933—37.

Przechodząc do omówienia stosunków zarobkowych ogółu uczestniczek ankiety należy jeszcze raz zaznaczyć, że otrzymane dane charakteryzują tylko i jedynie przypadkowo dobraną grupę, nie reprezentują ogółu kobiet pracujących i dla-

¹⁾ Bartnicki i Czajkowski l. c.

Tabela 10a.
Zarobki pracownic najemnych w/g instytucji w której są zatrudnione. Wysokość zarobku.

RODZAJ INSTYTUCJI	Ogółem	W Y S O K O Ś Ą Z A R O B K U										niepo-dane	zarobek średni		
		-50	51—100	101—150	151—200	201—250	251—300	301—350	351—400	401—450	451—500			501—700	701—
L i c z b y	599	18	55	88	162	83	73	42	23	14	6	12	3	20	193
Ogółem	100,0	3,0	9,2	14,7	27,0	13,9	12,3	7,0	3,8	2,3	1,0	2,0	0,5	3,3	
Prywatne	84	8	16	10	20	14	9	2	6	1	1	1	1	1	182
Spoleczne	63	3	10	9	20	8	9	3	1	1	1	1	1	4	174
Samorządowe	149	4	15	31	50	28	16	3	4	1	1	1	1	3	174
Rządowe	289	3	8	35	70	39	39	38	8	11	2	2	2	11	224
Różne	16	—	3	2	1	2	—	1	4	—	—	—	—	1	250
Niepodane	8	—	3	1	1	2	—	—	—	1	—	—	—	—	150
Ogółem	100,0	3,0	9,2	14,7	27,0	13,9	12,3	7,0	3,8	2,3	1,0	2,0	0,5	3,3	
Prywatne	100,0	8,5	17,0	10,6	21,3	14,9	9,6	2,1	6,4	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1	4,2
Spoleczne	100,0	4,8	15,8	14,3	31,6	14,8	14,3	4,8	1,6	0,7	1,6	1,6	1,6	1,6	4,8
Samorządowe	100,0	2,7	10,1	20,8	33,5	15,4	10,7	2,0	2,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	4,1
Rządowe	100,0	1,1	3,0	13,0	26,0	14,5	14,5	12,5	3,0	4,1	—	—	—	—	—
Różne	100,0	18,6	12,5	6,3	12,5	6,3	25,0	12,5	6,3	—	—	—	—	—	—
Niepodane	100,0	37,5	12,5	12,5	12,5	25,0	—	—	—	12,5	—	—	—	—	—
Ogółem	100,0	100,0	29,1	11,4	12,3	16,7	12,3	4,8	26,1	7,1	100,0	16,7	16,7	16,7	20,9
Prywatne	15,7	44,5	18,2	10,2	12,3	3,6	12,3	7,1	4,3	8,3	100,0	8,3	8,3	8,3	15,0
Spoleczne	10,5	16,6	27,3	35,2	30,9	27,7	26,9	7,1	17,4	7,1	100,0	36,3	36,3	36,3	5,0
Samorządowe	24,9	22,2	14,5	39,8	43,3	47,0	53,5	78,6	34,8	78,7	100,0	66,7	66,7	66,7	55,0
Rządowe	44,9	16,6	5,4	2,3	0,6	2,5	—	2,4	17,4	—	—	—	—	—	5,0
Różne	2,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Niepodane	1,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

TABELA 10b.

Średnie zarobki pracownic najemnych w/g rodzaju instytucji.

	Ogółem	Instytucje					niepodane
		prywatne	społeczne	samorządowe	rządowe	różne	
Uczestniczki ankiety . . .	193	182	174	174	224	250	150
Ubezpieczone w 1933 r. a . .	214	236	246b/200c	164d/77e	195	196	—

a Zarobki przeciętne. b Ubezpieczenia społeczne. c Instytucje społeczne poza ubezpieczeniami. d Instytucje samorządowe miejskie. e Instytucje samorządowe wiejskie.

tego też nie można na podstawie tych danych wyciągać żadnych ogólnych wniosków. Zrobiwszy to zastrzeżenie rozpatrzmy jak się kształtują zarobki uczestniczek ankiety zależnie od wykształcenia, zawodu i wieku (tabl. 11, 12, 13).

Rozkład zarobków w/g wykształcenia (tab. 11) nie wykazuje nic specjalnie ciekawego: im wyższe wykształcenie tym wyższy zarobek, przy czym wykształcenie średnie zawodowe wykazuje lepsze zarobki niż średnie ogólnokształcące. Odpowiedzi uczestniczek o wykształceniu średnim ogólnokształcącym w połączeniu z kursami zawodowymi wykazują zarobki wyższe niż przy samym wykształceniu ogólnokształcącym, lecz niższe niż przy wykształceniu średnim zawodowym.

Zestawiając zarobki z zawodem (tab. 12) możemy właściwie uwzględnić tylko te zawody, w których liczba odpowiedzi nie była zbyt mała. Będą to: nauczycielki, urzędniczki wszelkiego rodzaju, pielęgniarki i higienistki, ekspedientki i kasjerki, chemiczki i farmaceutki, lekarki, lekarki-dentystki. Oprócz ostatnich dwóch grup są to pracownice najemne; te zaś grupy obejmują zarówno pracownice najemne jak i wolne zawody. Poniżej przeciętnej (190 zł.) zarabiają: pielęgniarki i higienistki, różnego rodzaju urzędniczki (buchalterki, korespondentki, sekretarki, maszynistki), wreszcie ekspedjentki i kasjerki, których zarobki wynoszą zaledwie 1/3 zarobków wszystkich uczestniczek ankiety. Najwyższe zarobki w tej grupie nie przekraczają 200 zł., to jest górnej granicy przedziału, w którym przypada średnia zarobków ogółem. Powyżej

TABLICA 11.
Skala zarobków w/g wykształcenia.

Liczby bezwzględne.

WYKSZTAŁCENIE	Ogólna liczba osób	Liczba osób których zarobek wynosi złotych														O d s e t k i
		poniżej 50	51-100	101-150	151-200	201-250	251-300	301-350	351-400	401-450	451-500	501-700	powyżej 700	niepodane		
Ogółem	669	49	60	94	166	85	75	44	23	15	8	14	8	28		
Analfabetki	13	12	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Niepełna szkoła powszechna	13	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Szkoła powszechna	25	6	2	9	5	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Niepeł. szk. śred. ogól. kształt.	35	1	6	12	12	3	1	—	—	—	—	—	—	—		
Szk. średnia ogól. kształt.	62	4	9	13	18	8	3	2	—	—	—	—	—	—		
Szk. zawod. o poz. niższym	19	5	6	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Szkoła zawod. o poz. śred.	237	5	20	28	88	49	31	9	1	1	—	—	—	—		
Nieukończone studia wyższe	8	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Studia wyższe	175	—	8	11	16	1	1	1	1	1	—	—	—	—		
Niepeł. szkoła śred. i kurs. dokształ.	15	—	2	5	6	18	27	1	1	1	6	10	8	10		
Szkoła śred. i kursy dokształ.	30	1	3	7	10	2	1	—	—	—	—	—	—	—		
Inne	15	—	—	1	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—		
Niepodane	22	—	3	3	4	3	1	3	1	—	—	—	—	—		
Ogółem	100,0	7,3	9,0	14,1	24,8	12,7	11,2	6,6	3,4	2,2	1,2	2,1	1,2	4,7		
Analfabetki	100,0	92,3	7,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Niepełna szkoła powszechna	100,0	92,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Szkoła powszechna	100,0	24,0	8,0	36,0	20,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Niepeł. szk. śred. ogól. kształt.	100,0	2,7	17,1	34,5	34,5	8,5	2,7	—	—	—	—	—	—	—		
Szkoła średnia ogól. kształt.	100,0	6,4	14,5	20,9	29,3	12,9	4,8	—	—	—	—	—	—	—		
Szkoła zawod. o poz. niższym	100,0	26,3	31,7	15,7	5,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—		
Szkoła zawod. o poz. średnim	100,0	2,1	8,4	12,3	37,1	20,6	5,3	3,2	—	—	—	—	—	—		
Nieukończone studia wyższe	100,0	12,5	—	12,3	37,1	20,6	13,0	3,7	—	—	—	—	—	—		
Studia wyższe	100,0	—	4,5	12,5	25,0	12,5	12,5	3,7	—	—	—	—	—	—		
Niepeł. szk. śred. i kursy dokształ.	100,0	6,7	13,3	6,2	9,2	10,3	18,8	12,5	8,6	7,4	3,4	5,8	—	—		
Szkoła śred. i kursy dokształ.	100,0	8,3	10,9	33,3	40,0	6,7	6,7	15,5	8,6	—	—	—	—	—		
Niepodane	100,0	13,6	13,6	13,6	18,1	13,6	3,3	6,7	6,7	—	—	—	—	—		
Inne	100,0	6,7	6,7	6,7	26,6	6,7	6,7	20,0	4,6	—	—	—	—	—		

TABLICA 12.
Skala zarobków w/g zawodu.
Liczby bezwzględne.

ZAWÓD	Ogólna liczba osób	Liczba osób których zarobek wynosi złotych												
		poniżej 50	51—100	101—150	151—200	201—250	251—300	301—350	351—400	401—450	451—500	501—700	powyżej 700	niepodane
Ogółem	669	49	60	94	166	85	75	44	23	15	8	14	8	28
Lekarki	20	—	—	3	1	1	2	1	2	—	3	2	—	5
Lek.-dentystki	10	—	1	2	—	1	2	1	1	1	1	—	1	—
Nauczycielki	248	4	20	23	60	41	36	31	9	10	1	6	1	6
Docentki i profesorki	5	—	—	—	—	—	2	—	1	—	—	1	1	—
Adwokatk	6	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—	—	3	1
Dziennikarki	6	—	—	1	1	—	2	—	—	—	—	1	—	1
Pielęgniarki i hig.	72	—	1	10	33	14	14	—	—	—	—	—	1	—
Farmac. i chemicz.	10	—	—	—	2	3	—	—	—	—	—	—	—	2
Rzemieślniczki	10	3	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Urzędniczki	198	7	21	46	61	22	15	7	10	2	1	3	1	2
Pracownice handlowe	14	5	6	1	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Własny zakł. handlowy	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	—	3
Sprzątaczk	29	26	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
Akuszerki	7	3	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Bibliotekarki	5	—	1	1	—	1	1	1	—	—	—	—	—	—
Inne	22	—	4	3	6	2	—	—	1	—	—	1	—	4
Niepodane	3	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2

	O	d	s	e	t	k	i								
Ogółem	100	7,3	9,0	14,1	24,8	12,7	11,2	6,6	3,4	2,2	1,2	2,1	1,2	4,4	
Lekarki	100	—	—	15,0	5,0	5,0	10,0	5,0	10,0	—	15,0	10,0	—	25,0	
Lek.-dentystki	100	—	10,0	20,0	—	10,0	20,0	10,0	—	10,0	10,0	—	10,0	—	
Nauczycielki	100	1,6	8,1	9,3	24,1	16,5	14,5	12,6	3,6	4,1	0,4	2,4	0,4	2,0	
Docentki i profesorki	100	—	—	—	—	—	—	40,0	—	20,0	—	20,0	20,0	—	
Adwokatk	100	—	—	—	—	—	—	16,7	16,7	—	—	—	49,9	16,0	
Dziennikarki	100	—	—	16,7	16,7	—	—	33,2	—	—	—	16,7	—	16,0	
Pielęgniarki i hig.	100	—	1,5	13,9	45,8	19,4	19,4	—	—	—	—	—	—	—	
Farmac. i chemicz.	100	—	—	—	20,0	30,0	—	20,0	—	20,0	—	—	10,0	—	
Rzemieślniczki	100	30,0	30,0	20,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	20,0	
Urzędniczki	100	3,5	10,6	23,2	30,8	11,1	7,5	3,5	5,1	1,1	0,5	1,5	0,5	1,0	
Pracownice handlowe	100	35,7	42,9	7,1	14,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Własny zakł. handlowy	100	—	—	—	—	—	—	—	—	—	25,0	—	—	7,5	
Sprzątaczk	100	89,7	6,9	3,4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2,8	
Akuszerki	100	42,8	14,3	14,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	
Bibliotekarki	100	—	20,0	20,0	—	20,0	20,0	20,0	—	—	—	—	—	—	
Inne	100	—	13,2	13,7	27,3	9,1	—	—	4,5	—	—	4,5	4,5	1,8	
Niepodane	100	—	33,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6,6	

przeciętnej zarabiają kolejno: nauczycielki, farmaceutki i chemiczki, lekarki-dentystki, i jako najlepiej zarabiające—lekarki. Tych zarobki przewyższają przeszło dwukrotnie przeciętną.

Rozpiętość zarobków jest we wszystkich zawodach dość znaczna — mniejsza w tych, które są bardziej jednorodne co do spełnianych funkcji i w których zarobki silniej podlegają dążności do ustalenia jednolitej stawki, względnie stawka taka już nawet istnieje, znaczniejsze tam, gdzie większa różnorodność czynności, większa ich zależność od cech indywidualnych pracownika, powoduje rozszerzenie granic wahań. Grupy, w których zarobki rozpościerają się od najniższych do najwyższych są to nauczycielki i biuralistki. Druga z nich składa się z kilku poddziałów zawodowych — buchalterki, korespondentki itd., z których każdy przedstawia jeszcze szerokie możliwości wahań, pierwsza jest wprawdzie jednolita zawodowo, ale zato ze znacznymi różnicami co do spełnianych funkcji (nauczycielki szkół powszechnych, średnich, kierowniczk . itd.). Najmniejsze wahania wykazują takie grupy jak akuszerki, pracownice handlowe, pielęgniarki i sprzątaczk . Wprawdzie grupy te liczą kilkakrotnie mniej odpowiedzi niż wspomniane grupy o największej rozpiętości zarobków (nauczycielki i urzędniczki), ale nie wydaje się prawdopodobne, żeby zwiększenie się ich liczebności mogło poważniej wpłynąć na wynik. Poza tym grupy o tej samej mniej więcej liczebności takie jak lekarki czy dentystki wykazują wahania parokrotnie większe, a znacznie mniej liczna grupa docentek i profesorów szkół wyższych wykazuje wahania 1 1/2—2 razy większe.

Ostatnia wreszcie tablica dotycząca stosunków zarobkowych przedstawia skalę zarobków w/g wieku (tab. 13). Otrzymany obraz jest—jeśli tak można powiedzieć—„normalny”: stopniowe podnoszenie się zarobków w miarę przechodzenia do starszych grup wieku z jednym załamaniem się aż do osiągnięcia punktu szczytowego 308 zł. w wieku od 51 do 55 lat. Potem następuje spadek najpierw niewielki, następnie silniejszy, choć mała liczba odpowiedzi w ostatniej grupie sprawia, że istnieje duże prawdopodobieństwo przypadkowości, jeśli chodzi o rozmiary spadku.

2. UTRZYMYWANIE SIEBIE.

Pytanie dotyczące utrzymywania się brzmiało: „Czy utrzymuje się wyłącznie z pracy zarobkowej, czy też ma inne dochody”. Trzeba z góry powiedzieć, że odpowiedzi na to pytanie budzą pewne wątpliwości. Pytanie to bowiem już samo w swej treści zawiera komplikację trudną do przezwyciężenia,

jeśli odpowiedź na nie miałyby być ścisła i nie wywołująca w praktyce sporej dowolności odpowiedzi. Co mianowicie ma uważać mężatka lub panna mieszkająca u rodziców za utrzymywanie się wyłącznie z pracy zarobkowej? Czy wystarczy pokrywanie z własnych zarobków osobistych wydatków i dawanie do domu „na życie”, czy też wkład wnoszony musi się istotnie równać kosztom jej utrzymania — co wymagałoby prowadzenia dokładnych budżetów domowych, czy też wreszcie dopiero wtedy można mówić o utrzymywaniu się wyłącznie z własnych zarobków, jeśli nie korzysta się również z pomocy „domu” w postaci mniejszych wydatków na wspólne gospodarstwo, pokrywając w zamian za to odpowiednią część jakichś dodatkowych kosztów.

Porzucając jednak te paradoksalne rozważania, pozostaje rzeczywistość zagadnienie, co która uczestniczka rozumiała przez „utrzymywanie się wyłącznie z pracy zarobkowej”. Pytanie to daje dość duże pole dowolności tym bardziej, że jeśli chodzi o mężatki ankieta posiada poważny brak — nie ma ani jednego pytania, któreby się tyczyło męża, jego pracy, czy bezrobocia, zarobków itd.

Z wszystkimi tymi zastrzeżeniami przyjrzyjmy się, jak wyglądają odpowiedzi na pytanie o utrzymywaniu się (tab. 14, 15, 16). Okazuje się, że prawie 80% uczestniczek ankiety utrzymuje się w swoim rozumieniu z pracy zarobkowej, a zaledwie 16,3% ma inne dochody. Skrzyżowanie utrzymywania się ze stanem cywilnym (tab. 14) wykazuje, że najbardziej niesamodzielnie utrzymują się mężatki. Blisko 30% z nich korzysta z jakiejś pomocy — prawie wyłącznie jest to pomoc męża, bo w 92%; w nielicznych tylko wypadkach występuje pomoc rodziny i jakieś inne dochody. Następnie bardziej samodzielnie utrzymują się wdowy — 80,7%; potem idą panny — 88,8% samodzielności, dla których głównym (60%) źródłem dodatkowych dochodów jest pomoc rodziny, dalej rozwódki i wreszcie jako najbardziej samodzielne — separatki, 91,6% utrzymujących się wyłącznie z pracy zarobkowej. Jeśli chodzi o wdowy, to przeszło połowa (60%) „niesamodzielnych” posiada renty, emerytury itp. W stosunku do ogółu wdów stanowią one 10%. Jest to odsetek bardzo nieznaczny. Pochodzi to prawdopodobnie z tego, że powszechne ubezpieczenie emerytalne pracowników umysłowych zostało wprowadzone dopiero w r. 1927, a przyznawanie rent zaczęło się od r. 1933. Poza tym może to być wywołane faktem, że pracują raczej wdowy, które nie mają innych źródeł dochodów. W każdym razie świadczą to o konieczności dania pracy kobietom, które pozostają same bez żadnego zabezpieczenia

TABLICA 13.
Skala zarobków w/g wieku.

Liczby bez względu na.

W I E K	Ogólna liczba osób	Liczba osób których zarobek wynosi złotych																	po- wyżej 700	niepo- dane		
		po- niżej 50	51	100	150	151	200	250	251	300	301	350	351	400	401	450	451	500			501	700
			90	141	248	85	75	44	23	15	8	14	8	26	12	21	12	42				
O g ó ł e m	1300,0	40,3	90	141	248	127	11,2	6,6	3,4	2,2	1,2	2,1	1,2	4,2								
Do lat 20	100,0	23,4	20,0	20,0	21,9	4,7	1,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21 — 25	100,0	4,2	21,9	23,4	21,9	16,2	6,6	2,4	1,8	1,2	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
26 — 30	100,0	10,4	11,4	11,1	11,1	15,6	13,4	5,2	2,2	0,7	0,6	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7
31 — 35	100,0	6,3	8,1	10,2	28,9	16,5	18,4	7,9	3,9	1,6	1,6	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8
36 — 40	100,0	1,5	1,5	4,6	10,8	6,2	26,2	13,8	10,8	3,1	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
41 — 45	100,0	1,8	1,8	12,7	16,4	10,9	10,9	14,5	9,2	3,7	1,8	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6
46 — 50	100,0	3,7	7,4	11,2	14,8	8,7	7,4	11,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
51 — 55	100,0	—	15,4	7,7	15,4	20,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
56 — 60	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
61 — 65	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
powyżej lat 65 niepodane	100,0	—	—	20,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
O g ó ł e m	1300,0	7,3	90	141	248	127	11,2	6,6	3,4	2,2	1,2	2,1	1,2	4,2								
Do lat 20	100,0	23,4	20,0	20,0	21,9	4,7	1,6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
21 — 25	100,0	4,2	21,9	23,4	21,9	16,2	6,6	2,4	1,8	1,2	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6	0,6
26 — 30	100,0	10,4	11,4	11,1	11,1	15,6	13,4	5,2	2,2	0,7	0,6	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7
31 — 35	100,0	6,3	8,1	10,2	28,9	16,5	18,4	7,9	3,9	1,6	1,6	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8
36 — 40	100,0	1,5	1,5	4,6	10,8	6,2	26,2	13,8	10,8	3,1	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5	1,5
41 — 45	100,0	1,8	1,8	12,7	16,4	10,9	10,9	14,5	9,2	3,7	1,8	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6	3,6
46 — 50	100,0	3,7	7,4	11,2	14,8	8,7	7,4	11,1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
51 — 55	100,0	—	15,4	7,7	15,4	20,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
56 — 60	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
61 — 65	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
powyżej lat 65 niepodane	100,0	—	—	20,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

i mają jeszcze często na swoim utrzymaniu dzieci. To samo odnosi się do rozwódek i separatek. W ankiecie na 10 rozwódek — 9, a na 24 separatak — 22 nie posiada żadnych innych dochodów, a żadna nie korzysta z pomocy męża. O ile wyniki ankiety są reprezentatywne, można przypuszczać, że odnosi się to do większości rozwódek i separatak pracujących. Konieczność utrzymywania się z pracy zarobkowej wpływa na przyczynę pracy i jest powodem wysokiego odsetka odpowiedzi podających jako przyczynę pracy konieczność materialną.

Posiadanie lub nieposiadanie innych dochodów poza zarobkiem nie wykazuje prawie żadnych odchyżeń zależnie od wieku (tab. 15). Z wyjątkiem najniższej grupy wieku — do 20 lat — której odchylenie może być zresztą w pewnej mierze przypadkowe wskutek małej liczby odpowiedzi, a w której odsetek utrzymujących się tylko z pracy zarobkowej wynosi zaledwie 40, wobec 79,4% dla ogółu kobiet i z wyjątkiem grupy najwyższej liczącej 1 osobę, pozostałe grupy wykazują odsetek utrzymywania się wyłącznie z własnych zarobków, wahający się od 72,7 do 84,6%, a więc w stosunkowo nieznacznych granicach i zupełnie nieregularnie.

Mężatki, korzystające z pomocy męża, stanowią 2/3 kobiet posiadających inne dochody prócz pracy zarobkowej. To też pomoc męża stanowi największy odsetek (63,3%) innych dochodów wśród ogółu uczestniczek ankiety, posiadających inne dochody. Pomoc rodziny, otrzymywana w 3/4 przez panny, stanowi 14,7%; renty, emerytury itp. 7,3%, wreszcie inne dochody, jak korzystanie z oszczędności, dochody z majątku itp. — 14,9%.

Zestawienie samodzielności utrzymywania się z zarobkiem wykazuje (tab. 16), jeśli chodzi o kobiety utrzymujące się całkowicie z pracy zarobkowej, wahania zupełnie przypadkowe, nie ujawniające korelacji między samodzielnością a zarobkiem. Jedynie najwyższe dwie grupy zarobkowe odbijają od reszty, wykazując całkowitą samodzielność. Pewnej prawidłowości można się dopatrzeć w liczbach przedstawiających pomoc męża, jako źródło innych dochodów — wykazują one z pewnymi załamaniem tendencję rosnącą. Oba te zjawiska, brak korelacji między zarobkiem a samodzielnością, a natomiast istnienie korelacji między zarobkami i pomocą męża jako źródłem dodatkowych dochodów — mają wspólną przyczynę — wzrastający poziom zamożności. Wyższym zarobkom kobiet odpowiadają wyższe zarobki mężów, wyższa stopa życiowa i zwiększone potrzeby, a więc część potrzeb, zaspakajane z własnych zarobków, pozostaje mniej więcej bez zmiany. Natomiast w miarę wzrostu zamożności maleją i nikną

TABLICA 14.
Utrzymywanie się całkowite lub częściowe w/g stanu cywilnego.
Liczby bezwzględne.

STAN CYWILNY	Liczby bezwzględne					Ogół. mające inne dochody	STAN CYWILNY					
	Ogólna l. osób	Utrzymujące się całk.	Mające inne dochody	Niepodane	O d s e t k i		Ogółem	Pomoc męża	Pomoc rodziny	Renty, emerytury itp.	Inne	Niepodane
Ogółem	669	531	109	29	4,3	109	69	16	8	13	3	
Panny	321	285	20	16	5,0	20	—	12	1	5	2	
Mężatki	251	166	75	10	4,0	75	69	3	—	2	1	
Wdowy	57	46	10	1	1,8	10	—	—	6	4	—	
Rozwódk	10	9	1	—	—	1	—	1	—	—	—	
Separatki	24	22	1	1	4,2	1	—	—	1	—	—	
Niepodane	6	3	2	1	16,7	2	—	—	—	2	—	
Ogółem	100,0	79,4	16,3	4,3	—	100,0	63,3	14,7	7,3	11,9	2,8	
Panny	100,0	88,8	6,2	5,0	—	100,0	—	60,0	5,0	25,0	10,0	
Mężatki	100,0	66,1	29,9	4,0	—	100,0	92,0	4,0	—	2,7	1,3	
Wdowy	100,0	80,7	17,5	1,8	—	100,0	—	—	60,0	40,0	—	
Rozwódk	100,0	90,0	10,0	—	—	100,0	—	100,0	—	—	—	
Separatki	100,0	91,6	4,2	4,2	—	100,0	—	—	100,0	—	—	
Niepodane	100,0	50,0	33,3	16,7	—	100,0	—	—	—	100,0	—	

W I E K	Ogólna liczba osób		Majątek		Wiek		Wiek		Wiek		Wiek		
	Do lat 20	Do lat 20	Do lat 20	Do lat 20	Do lat 20	Do lat 20	Do lat 20	Do lat 20	Do lat 20	Do lat 20	Do lat 20	Do lat 20	
Do lat 20	669	69	109	29	531	109	69	13	8	16	14,7	7,3	
21 — 25	63	4	9	4	18	18	4	1	1	18	44,4	11,2	
26 — 30	167	26	26	6	135	26	5	2	1	185	69,2	33,3	
31 — 35	127	112	18	5	112	18	5	2	1	127	44,4	33,3	
36 — 40	185	135	31	5	185	31	5	2	1	185	72,7	38,8	
41 — 45	65	53	41	1	65	41	1	1	1	65	22,7	11,1	
46 — 50	55	40	46	4	55	46	4	1	1	55	22,7	5,6	
51 — 55	55	27	51	5	55	51	5	1	1	55	22,7	4,5	
56 — 60	13	11	56	2	13	56	2	1	1	13	27,3	3,9	
61 — 65	5	4	61	1	5	61	1	1	1	5	40,0	11,9	
niepodane	1	1	niepodane	1	1	niepodane	1	1	1	1	100,0	2,8	
O g ó ł e m		O g ó ł e m		O g ó ł e m		O g ó ł e m		O d s e t k i		O g ó ł e m		O g ó ł e m	
Do lat 20	2	3	9	4	21	21	4	1	1	2	11,2	7,7	3,9
21 — 25	63	51	26	6	135	26	5	2	1	185	69,2	33,3	3,9
26 — 30	167	135	31	5	185	31	5	2	1	127	44,4	33,3	3,9
31 — 35	127	100	41	1	127	41	1	1	1	127	72,7	38,8	4,5
36 — 40	185	112	51	4	185	51	4	1	1	185	22,7	38,8	4,5
41 — 45	65	53	41	1	65	41	1	1	1	65	22,7	11,1	3,9
46 — 50	55	40	46	4	55	46	4	1	1	55	22,7	5,6	3,9
51 — 55	55	27	51	5	55	51	5	1	1	55	22,7	4,5	3,9
56 — 60	13	11	56	2	13	56	2	1	1	13	27,3	3,9	3,9
61 — 65	5	4	61	1	5	61	1	1	1	5	40,0	11,9	2,8
niepodane	1	1	niepodane	1	1	niepodane	1	1	1	1	100,0	7,3	2,8
O g ó ł e m		O g ó ł e m		O g ó ł e m		O g ó ł e m		O d s e t k i		O g ó ł e m		O g ó ł e m	
Do lat 20	2	3	9	4	21	21	4	1	1	2	11,2	7,7	3,9
21 — 25	63	51	26	6	135	26	5	2	1	185	69,2	33,3	3,9
26 — 30	167	135	31	5	185	31	5	2	1	127	44,4	33,3	3,9
31 — 35	127	100	41	1	127	41	1	1	1	127	72,7	38,8	4,5
36 — 40	185	112	51	4	185	51	4	1	1	185	22,7	38,8	4,5
41 — 45	65	53	41	1	65	41	1	1	1	65	22,7	11,1	3,9
46 — 50	55	40	46	4	55	46	4	1	1	55	22,7	5,6	3,9
51 — 55	55	27	51	5	55	51	5	1	1	55	22,7	4,5	3,9
56 — 60	13	11	56	2	13	56	2	1	1	13	27,3	3,9	3,9
61 — 65	5	4	61	1	5	61	1	1	1	5	40,0	11,9	2,8
niepodane	1	1	niepodane	1	1	niepodane	1	1	1	1	100,0	7,3	2,8

Liczby bezwzględne.

Utrzymywanie się całkowite lub częściowe w/g wieku.

TABLICA 15.

TABLICA 16.
Utrzymywanie się całkowite lub częściowe w/g wysokości zarobku.
Liczby bezwzględne.

Wysokość zarobku w zł.	Ogólna liczba osób	Utrzymujące się całkowicie			Wysokość zarobku w zł.	Utrzymujące się częściowo			Inne	Niepodane	
		Majątek	Rodzina	Inne		Majątek	Rodzina	Inne			
Ogółem	669	531	109	29	Ogółem	109	69	16	8	13	3
poniżej 50	49	36	10	3	poniżej 50	10	3	5	—	1	1
51 — 100	60	37	19	4	51 — 100	19	10	4	3	2	—
101 — 150	94	76	15	3	101 — 150	15	8	2	2	2	1
151 — 200	166	142	20	4	151 — 200	20	14	3	1	1	1
201 — 250	85	69	12	4	201 — 250	12	10	—	—	2	—
251 — 300	75	58	13	4	251 — 300	13	9	1	2	1	—
301 — 350	44	36	9	2	301 — 350	9	5	—	—	1	—
351 — 400	23	18	5	—	351 — 400	5	4	1	—	—	—
401 — 450	15	11	2	2	401 — 450	2	2	—	—	—	—
451 — 500	8	7	1	—	451 — 500	1	1	—	—	—	—
501 — 700	4	4	—	—	501 — 700	—	—	—	—	—	—
powyż. 700	8	8	—	—	powyż. 700	—	—	—	—	—	—
niepodane	28	19	9	3	niepodane	9	3	—	—	3	—
O d s e t k i											
Ogółem	100,0	79,4	16,3	4,3	Ogółem	100,0	63,3	14,7	7,3	11,9	2,8
poniżej 50	100,0	73,5	20,4	6,1	poniżej 50	100,0	30,0	50,0	10,0	10,0	10,0
51 — 100	100,0	61,7	31,7	6,6	51 — 100	100,0	52,6	21,1	15,8	10,5	—
101 — 150	100,0	80,9	15,9	3,2	101 — 150	100,0	53,4	13,3	13,3	13,3	6,7
151 — 200	100,0	85,5	12,1	2,4	151 — 200	100,0	70,0	15,0	5,0	5,0	5,0
201 — 250	100,0	81,2	14,1	4,7	201 — 250	100,0	83,3	—	—	16,7	—
251 — 300	100,0	77,3	17,3	5,4	251 — 300	100,0	69,2	7,7	15,4	7,7	—
301 — 350	100,0	81,8	13,6	4,6	301 — 350	100,0	83,3	—	—	16,7	—
351 — 400	100,0	78,3	21,7	—	351 — 400	100,0	80,0	20,0	—	—	—
401 — 450	100,0	73,4	13,3	13,3	401 — 450	100,0	100,0	—	—	—	—
451 — 500	100,0	87,5	12,5	—	451 — 500	100,0	100,0	—	—	—	—
501 — 700	100,0	100,0	—	—	501 — 700	100,0	—	—	—	—	—
powyż. 700	100,0	100,0	—	—	powyż. 700	100,0	—	—	—	—	—
niepodane	100,0	6,9	21,4	10,7	niepodane	100,0	50,0	—	—	50,0	—

stopniowo takie dodatkowe dochody jak pomoc rodziców, emerytury i renty i inne.

W omawianym punkcie dotknęliśmy po raz pierwszy istotny zagadnienia, padło pierwsze światło na znaczenie pracy zawodowej dla kobiet. Jeśliby nawet przyjąć, że skutek dowolności w odpowiadaniu na to pytanie, należy jeszcze zmniejszyć liczbę kobiet utrzymujących się wyłącznie z pracy zarobkowej, to w każdym razie przeszło $\frac{2}{3}$ kobiet pracujących zmuszone są utrzymywać się z własnej pracy, nie mogą liczyć na niczyją pomoc, a zmuszonych jeszcze często do utrzymywania kogoś, lub pomagania komuś. Jak wygląda ta sprawa zobaczymy w następnym punkcie.

3. UTRZYMYWANIE INNYCH.

Jak widzieliśmy wyżej, większość uczestniczek ankiety utrzymuje się wyłącznie z pracy zarobkowej. Obecnie zobaczymy, o ile utrzymują jedynie siebie, a o ile muszą jeszcze utrzymywać kogoś całkowicie, lub komuś pomagać. Wg tablicy 17 tylko 27,7% kobiet mogło zużyć swoje zarobki całkowicie na swoje utrzymanie; blisko $\frac{3}{4}$ (72,3%) musiało przeznaczyć większą lub mniejszą część na utrzymanie kogoś innego; w 30,2% utrzymuje kogoś całkowicie, a w 42% częściowo. Należy zaznaczyć, że pojęcie utrzymywania kogoś częściowo jest dość szerokie — podciągnięto pod nie zarówno odpowiedzi — „pokrywam część kosztów związanych z kształceniem brata”, jak również „wspólnie z mężem utrzymujemy troje dzieci, matkę-staruszkę, brata i siostrę bezrobotnych”. To też o grupie utrzymujących kogoś częściowo można powiedzieć tylko tyle, że taka a taka liczba kobiet pomaga komuś w jakikolwiek sposób, natomiast nie można zupełnie nic powiedzieć o rozmiarach tego obciążenia, ani też w jakim stopniu od ich położenia materialnego zależy czyjś los.

Natomiast jeśli chodzi o 30,2% kobiet pracujących, mających na swym utrzymaniu kogoś całkowicie, sprawa jest znacznie wyraźniejsza. Utrzymywanie kogoś całkowicie przedstawia ciężar, którego wielkość można sobie dość dokładnie wyobrazić i zależność losu osób utrzymywanych nie budzi żadnych wątpliwości: jest on ściśle związany z sytuacją — przede wszystkim z zarobkami utrzymujących. Z zestawienia utrzymywania kogoś z zarobkami (tab. 18) widzimy, że występuje ono we wszystkich grupach zarobkowych od najniższej począwszy, a więc nawet kobiety zarabiające poniżej 50 zł. miesięcznie mają kogoś na swym wyłącznym utrzymaniu. Nawiasem mówiąc grupa ta wykazuje najwyższy odsetek kobiet

TABLICA 17.
Posiadanie kogoś na utrzymaniu w/g wysokości zarobku.

ZAROBEK w zł.	Liczba ogólna osób	O d s e t k i			Liczba ogólna	O d s e t k i				
		tylko siebie	Utrzymujące kogoś częściowo	Utrzymujące kogoś całk.		tylko siebie	Utrzymujące kogoś częściowo	Utrzymujące kogoś całk.		
O g ó ł e m	668 ¹⁾	185	281	202	100,0	42,1	30,2	100,0	100,0	100,0
Poniżej 50	48	11	18	19	100,0	22,9	39,6	7,2	6,4	9,4
51 — 100	60	26	17	17	100,0	43,4	28,3	9,0	6,0	8,4
101 — 150	94	20	48	26	100,0	21,3	27,6	14,1	10,8	12,9
151 — 200	166	50	71	45	100,0	30,1	27,1	24,8	27,0	22,3
201 — 250	85	20	34	31	100,0	23,5	36,5	12,7	10,8	15,3
251 — 300	75	23	30	22	100,0	30,7	29,3	11,2	12,4	10,9
301 — 350	44	12	18	14	100,0	27,3	31,8	6,6	6,5	6,9
351 — 400	23	5	10	8	100,0	21,7	34,8	3,5	2,7	4,0
401 — 450	15	5	7	3	100,0	33,3	20,0	2,2	2,7	1,5
451 — 500	8	—	5	3	100,0	—	37,5	1,2	—	1,5
501 — 700	14	4	5	5	100,0	28,6	35,7	2,1	2,2	2,4
powyżej 700	8	3	3	2	100,0	37,5	25,0	1,2	1,7	1,0
niepodane	28	6	15	7	100,0	21,4	25,0	4,2	3,2	3,5

¹⁾ Liczba ogólna jest mniejsza o jeden wskutek opuszczenia uczestniczki ank., która pracuje bezpłatnie. Wobec tego nie można jej było zaliczyć do żadnej grupy.

TABLICA 18.
Liczba osób utrzymywanych w/g wysokości zarobku.
Liczby bezwzględne.

ZAROBEK w zł.	Utrzymujące kogoś całkow.		Utrzymujące całkowicie osób									
	Ogółem	W tym utrzym. ponadto kogoś częściowo	1		2		3		4-ry i więcej		niepodane	
			razem	w tym utrzymują ponadto kogoś częściowo	razem	w tym utrzym. ponadto kogoś częściowo	razem	w tym utrzym. ponadto kogoś częściowo	razem	w tym utrzym. ponadto kogoś częściowo	razem	w tym utrzym. ponadto kogoś częściowo
Ogółem	202	15	92	10	53	3	29	1	18	—	10	1
poniżej 50	19	—	6	—	7	—	2	—	3	—	1	—
51 — 100	17	1	7	—	5	1	3	—	2	—	—	—
101 — 150	26	—	13	—	7	—	2	—	3	—	1	—
151 — 200	45	3	20	—	10	1	8	1	5	—	2	1
201 — 250	31	1	16	1	7	—	4	—	2	—	2	—
251 — 300	22	1	10	1	7	—	3	—	2	—	—	—
301 — 350	14	1	5	1	4	—	2	—	—	—	3	—
351 — 400	8	2	4	2	3	—	1	—	—	—	—	—
401 — 450	3	1	2	1	1	—	—	—	—	—	—	—
451 — 500	3	—	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—
501 — 700	5	3	4	3	—	—	—	—	—	—	1	—
powyż. 700	2	1	1	1	—	—	1	—	—	—	—	—
niepodane	7	1	2	—	2	1	3	—	—	—	—	—
O d s e t k i												
Ogółem	100,0	7,4	45,5	4,9	26,1	1,5	14,4	0,5	8,9	—	4,5	0,5
poniżej 50	100,0	—	31,6	—	36,8	—	10,5	—	15,8	—	5,3	—
51 — 100	100,0	5,9	41,2	—	29,4	5,9	17,6	—	11,8	—	—	—
101 — 150	100,0	—	50,0	—	26,9	—	7,7	—	11,6	—	3,8	—
151 — 200	100,0	6,6	44,5	—	22,2	2,2	17,8	2,2	11,1	—	4,4	2,2
201 — 250	100,0	3,3	51,7	3,3	22,6	—	12,9	—	6,4	—	6,4	—
251 — 300	100,0	4,5	45,4	4,5	31,8	—	13,7	—	9,1	—	—	—
301 — 350	100,0	7,1	35,7	7,1	28,6	—	14,3	—	—	—	21,4	—
351 — 400	100,0	25,0	50,0	25,0	37,5	—	12,5	—	—	—	—	—
401 — 450	100,0	33,3	66,6	33,3	33,4	—	—	—	—	—	—	—
451 — 500	100,0	—	66,7	—	—	—	—	—	33,3	—	—	—
501 — 700	100,0	60,0	80,0	60,0	—	—	—	—	—	—	20,0	—
powyż. 700	100,0	50,0	50,0	50,0	—	—	50,0	—	—	—	—	—
niepodane	100,0	14,3	28,6	—	28,6	14,3	42,8	—	—	—	—	—

utrzymujących kogoś całkowicie. Jest to jednak wywołane tym, że przeszło połowa tej grupy stanowią pracownice fizyczne, wśród których, o ile można sądzić z ankiety całkowite utrzymywanie kogoś występuje częściej niż wśród pracownice umysłowych. Najrzadziej zaś (w 20%) występuje całkowite utrzymywanie kogoś wśród kobiet z dość wysokiej grupy zamożności — od 401 do 450 zł. Sądząc jednak z wahań tego odsetka w poszczególnych grupach wystąpienie jego minimum w tej właśnie grupie zamożności jest zupełnie przypadkowe.

Ponieważ tab. 17 podaje jedynie sam fakt posiadania kogoś na utrzymaniu, nie uwzględniając liczby osób, przeto tab. 18 podaje podział osób utrzymujących zależnie od liczby osób utrzymywanych. Z tablicy tej widzimy, że nawet w najniższej grupie zarobkowej są kobiety mające na całkowitym utrzymaniu 4 i więcej osób! Kobiet takich jest 3 na 19 (15,8%) utrzymujących kogoś całkowicie: na 48 (6,2%) w tej grupie zarobkowej wogóle. Wśród ogółu uczestniczek ankiety utrzymujących kogoś całkowicie odsetek mających na utrzymaniu 4 i więcej osób wynosi 8,9%. Wprowadzie znaczenie tych liczb jest osłabione możliwością przypadkowości wskutek niewielu stosunkowo odpowiedzi, z drugiej strony jednak bardzo zbliżone odsetki w grupach 2 — 4 zdają się wskazywać na prawidłowość wyniku.

W trzech czwartych blisko wypadków na utrzymaniu całkowitym pozostają jedna lub dwie osoby, przyczym w pewnej liczbie wypadków występuje równocześnie jeszcze częściowe utrzymywanie kogoś, niezależnie od utrzymywania całkowitego.

Wśród osób utrzymywanych całkowicie przez uczestniczki ankiety, na pierwszym miejscu znajdują się dzieci (151), następnie rodzice (96) i rodzeństwo (95), wreszcie mężowie (27). W tym ostatnim wypadku wskutek bezrobocia mężów cały ciężar utrzymania domu spoczywa na barkach kobiety. Będące na utrzymaniu pozostałe kilkanaście osób są to dalsi członkowie rodziny i w rzadkich wypadkach osoby obce.

V. Stosunek do pracy zawodowej.

1. PRZYCZYNA PRACY.

Pytanie „dlaczego pracuje“ jest bezsprzecznie jednym z najistotniejszych pytań w ankiecie. Porusza ono bowiem pierwszorzędnej wagi zagadnienie, zagadnienie stale aktualne, wywołujące ciągłą wymianę zdań i spory. Na podstawie takiej, czy innej odpowiedzi na to pytanie, przyjmuje się taką, czy inną,

postawę wobec pracy zawodowej kobiet. Nie ma zaś innego sposobu rozstrzygnięcia tego pytania, jak tylko drogą zebra-
nia prawdziwych odpowiedzi, drogą ankiety.

Jeśli chodzi o uczestniczki ankiety, to widzimy (tab. 19), że przeszło połowa podała oba powody pracy: zarówno konieczność materialną, jak i zamiłowanie. Jest to trochę niepomyślna sytuacja, gdyż w takich wypadkach oba powody istnieją wprawdzie niejako potencjalnie, lecz w określonych momentach rozstrzyga jeden z nich. Nie ulega wątpliwości, że przy poprawie sytuacji materialnej zamiłowanie u części kobiet nie byłoby dostatecznie silne, aby je przy pracy utrzymać, a natomiast ustanie zamiłowania usunęłoby napewno z pracy inną część kobiet, dla których sam powód materialny nie byłby wystarczającym powodem, aby zaniedbywać pracę domową.

Z pośród tych, które wymieniły tylko jeden powód, przynajmniej większość stanowią te, dla których jedyną przyczyną pracy jest konieczność materialna; występuje ona dziesięciokrotnie częściej niż zamiłowanie. Jakie wnioski należałoby wysnuć z takiego składu odpowiedzi? Przede wszystkim trzeba stwierdzić: w obecnych warunkach materialnych ludności pracującej kobiety muszą pracować. Oczywiście to, że 94,2% kobiet pracujących czyni to z konieczności (łączy się u części z nich z zamiłowaniem), nie mówi jeszcze wszystkiego; należałoby ustalić dlaczego nie pracują kobiety niepracujące: nie potrzebują, nie chcą, czy nie mogą? Niemożność pracowania może być przy tym wywołana zarówno niemożnością otrzymania pracy, jak i niemożnością jej objęcia ze względu na obowiązki domowe, jeśli chodzi o mężatki. W takim wypadku niepracowanie kobiet okupione zostaje niemożnością zaspokojenia bardzo nieraz istotnych potrzeb, przede wszystkim społecznych i kulturalnych, obniżeniem stopy życiowej itp. Zagadnienie pracy kobiet — jeśli je rozpatrywać od strony wyłącznie materialnej — łączy się więc ściśle z ogólną sytuacją materialną ludności pracującej — im ta sytuacja jest gorsza, tym bardziej konieczną staje się praca kobiet. Przy poprawie sytuacji znaczna część kobiet pracujących jedynie z konieczności materialnej przestałaby pracować i oddała się wyłącznie prowadzeniu domu, co uważają za najważniejsze zadanie kobiety. Oczywiście nie można stanąć jedynie na stanowisku materialnej strony zagadnienia. Wprawdzie tylko 5,8% uczestniczek ankiety pracuje jedynie z zamiłowania, nie przymuszonych koniecznością materialną, ale jest to wynikiem panujących warunków, które sprawiają, że wśród ludności pracującej ogromnie mało jest rodzin, w których nie

TABLICA 19.

Przyczyna pracy w/g stanu cywilnego.

STAN CYWILNY	Uczestniczki ankiety ogółem	Przyczyna pracy		
		zamiłowanie	konieczność materialna	obie przyczyny
L i c z b y b e z w z g l ę d n e				
O g ó ł e m . . .	669	39	268	362
Panny	321	12	124	185
Mężatki	251	26	88	137
Wdowy	57	1	33	23
Rozwódki	10	—	5	5
Separatki	24	—	15	9
Niepodane	6	—	3	3
O d s e t k i				
O g ó ł e m . . .	100,0	5,8	40,1	54,1
Panny	100,0	3,8	38,6	57,6
Mężatki	100,0	10,3	35,1	54,6
Wdowy	100,0	1,7	57,9	40,4
Rozwódki	100,0	—	50,0	50,0
Separatki	100,0	—	62,5	37,5
Niepodane	100,0	—	50,0	50,0

byłyby zmuszone do pracy wszystkie osoby mogące pracować. Do pewnego stopnia może to być także wynikiem przeprowadzonej w okresie kryzysu akcji zwalniania kobiet (zwłaszcza mężatek), w wyniku której zostały pozbawione pracy przede wszystkim te, które pracowały tylko z zamiłowania bez specjalnej konieczności materialnej.

Niezależnie od istnienia lub nie istnienia konieczności materialnej wykazuje zamiłowanie jako powód pracy okragłe 60% uczestniczek ankiety. Dla tych kobiet praca jest dobrem duchowym, którego potrzebę odczuwają mniej więcej tak samo, jak potrzebę takiego czy innego dobra materialnego.

Najczęściej pracują tylko z zamiłowania mężatki (10,3%), które zarazem najrzadziej pracują wyłącznie z konieczności materialnej (35%). Panny pracujące jedynie z zamiłowania stanowią 3,8%, a jedynie z konieczności materialnej 38,6%. Poza tymi największymi grupami wykazują pracę bez potrzeby materialnej wdowy w 1,7%, rozwódki, separatki z samego zamiłowania nie pracują. Odsetek pracujących jedynie z zamiłowania świadczy o sytuacji materialnej danej grupy, natomiast odsetek pracujących wyłącznie z konieczności materialnej — o stopniu posiadania zamiłowania do pracy. Najmniej zamiłowania wykazują separatki — 62,5% pracuje tylko z konieczności materialnej, potem idą wdowy — 57,9%, rozwódki — 50%, panny 38,6% i mężatki 35,1% pracujących tylko z konieczności materialnej. Należy jednak jeszcze raz zaznaczyć, że jedynie wyniki dotyczące najliczniejszych dwóch grup t. j. panien i mężatek są względnie pewne, w pozostałych grupach przy większej liczbie obserwacji otrzymany obraz mógłby być zupełnie inny.

Rozpatrzenie przyczyny pracy w połączeniu z zawodem (tab. 19a) wykazuje, że konieczność materialna jako wyłączna przyczyna pracy występuje naogół znacznie częściej przy zawodach wymagających mniejszego przygotowania zawodowego. Zupełnie nie wykazują samej konieczności materialnej jako przyczyny pracy tylko zawody, wymagające wykształcenia wyższego. Zawody te wykazują jednocześnie wysoki odsetek pracujących jedynie z zamiłowania. Tłumaczy się to tym, że do zdobycia wyższego wykształcenia trzeba mieć stosunkowo pomyślną sytuację materialną; przynajmniej na tyle, aby nie potrzebować od wczesnych lat pracować na swoje i czyjeś utrzymanie. Podawanie konieczności materialnej jako jedynej przyczyny pracy nie we wszystkich wypadkach oznacza brak zamiłowania do pracy zawodowej w ogóle. W wielu wypadkach oznacza to jedynie brak zamiłowania do wykonywanej

TABLICA 19a.
Przyczyna pracy w/g zawodu.

ZAWÓD	Uczestniczki ankiety ogółem	Przyczyna pracy		
		konieczność materialna	zamiłowanie	obie przyczyny
Liczby bezwzględne				
Ogółem	669	268	39	362
Nauczycielki	248	55	18	175
Urzędniczki	198	135	3	60
Pielęgniarki i higienistki	72	7	5	60
Woźne itp.	29	28	—	1
Lekarki	20	—	3	17
Pracownice handlowe	14	11	—	3
Dentystki	10	1	5	4
Farmaceutki	10	1	1	8
Rzemieślniczki	10	8	—	2
Akuszerki	7	4	—	3
Prawniczki	6	—	1	5
Chemiczki	6	—	1	5
Docentki i profesorki	5	1	—	4
Bibliotekarki	5	3	—	2
Posiad. własny zakł. handl.	4	3	—	1
Różne	22	10	2	10
Niepodany	3	1	—	2
O d s e t k i				
Ogółem	100,0	40,1	5,8	54,1
Nauczycielki	100,0	22,2	7,2	70,6
Urzędniczki	100,0	68,2	1,5	30,3
Pielęgniarki i higienistki	100,0	9,7	6,9	83,4
Woźne itp.	100,0	96,6	—	3,4
Lekarki	100,0	—	15,0	85,0
Pracownice handlowe	100,0	78,6	—	21,4
Dentystki	100,0	10,0	50,0	40,0
Farmaceutki	100,0	10,0	10,0	80,0
Rzemieślniczki	100,0	80,0	—	20,0
Akuszerki	100,0	57,1	—	42,9
Prawniczki	100,0	—	16,7	83,3
Chemiczki	100,0	—	16,7	83,3
Docentki i profesorki	100,0	20,0	—	80,0
Bibliotekarki	100,0	60,0	—	40,0
Posiad. własny zakł. handl.	100,0	75,0	—	25,0
Różne	100,0	45,5	9,0	45,5
Niepodany	100,0	33,3	—	66,7

pracy, którą trzeba było przyjąć ze względu na konieczność materialną (por. str. 28-mą o przyczynie wybrania zawodu).

W przyczynie pracy przejawia się stosunek uczestniczek ankiety do pracy zawodowo-zarobkowej kobiet w ogóle. Jak różne jest to stanowisko, świadczą przytoczone poniżej wypowiedzi.

„Jestem gorącą zwolenniczką zawodowej i zarobkowej pracy kobiet, niezależnie od ich stanu cywilnego, m. in. ze względu na szerokie wychowawcze i obywatelskie znaczenie pracy, jako jednej z funkcji życia samego. Uważałabym za wielką i niepowetowaną krzywdę, nie dającą się niczym równoważyć i wynagrodzić, odebranie mi prawa do pracy zawodowej i zarobkowej, w razie np. zmiany stanu cywilnego”.

„Praca zawodowa daje mi poczucie pewności siebie, niezależności ducha — chroni przed zasklepieniem się w ciasnym kręgu zainteresowań czysto domowych”.

„Praca zawodowo-zarobkowa daje poczucie niezależności i wartości społecznej osobie pracującej. Chroni przed shistryzowaniem i egocentryzmem, uczy poszanowania czasu i pracy innych”.

„Uważam, że jako główny argument przy domaganiu się dla kobiet prawa do pracy zarobkowej, należy wysunąć: 1) prawo kobiet do samodzielnego utrzymywania się (bez względu na zarobki i dochody męża, czy też innej rodziny), 2) prawo kobiet do każdej pracy, jaka odpowiada ich zdolnościom i zamiłowaniom, z podkreśleniem tego, że dopiero spełniając te prace będą mogły osiągnąć pełny rozwój tych uzdolnień (przede wszystkim umysłowych), spychanie natomiast kobiet do życia rodzinnego i do spełniania prac domowych nie da im tych możliwości i zahamuje na nowo dalszy rozwój umysłowy kobiet, do uzyskania którego mają takie same prawo, jak osobniki ludzkie płci męskiej”.

„Celem zmieszczenia bezrobocia i ułatwienia zdobycia środków utrzymania tym, którzy je zdobyć muszą dla siebie i rodzin, należałoby zainteresować się kobietami, których mężowie zajmują wysokie stanowiska i przez stosunki i protekcje urzędzają swoje żony na dobrych posadach państwowych i innych”.

„Uważam, iż pierwszeństwo do pracy zarobkowej winny mieć przede wszystkim te kobiety, które utrzymują bądź to rodziców niezamożnych, bądź też kogokolwiek z rodziny, jak również i te kobiety, których mężowie są bezrobotni, względnie zajmują stanowiska nędznie opłacane. Jednak w wielu i to w bardzo wielu wypadkach pracują kobiety dla zaspokojenia kapryśków mody lub dla rozrywki życiowej, a tym samym pozbawiają możliwości zarobkowania te jednostki, dla któ-

rych praca stałaby się jedyną podstawą egzystencji i uchroniła od upadku moralnego”.

„Kobieta zameżna, której mąż wystarcza na utrzymanie domu, lepiej, aby oddawała swój czas i siły na organizację życia rodzinnego. Celowa i szlachetna praca na łonie ogniska rodzinnego przyczynia się do podniesienia dobrobytu, tak samo jak zarobek”.

„Praca za domem mi nie odpowiada, bo lubiłabym się zająć nim... Mieszkałam zawsze z rodzeństwem młodszym od siebie. Zajmowałam się ich wychowaniem, co zupełnie mi dawało satysfakcję. Było to życie rodzinne, które bardzo cenię i ceniłam zawsze. Odkąd pracuję za domem nie wszystko tam idzie tak, jak powinno. Sądzę, że większość kobiet podzieli moje zdanie, że dla kobiety najmiłszą i najbardziej odpowiedzialną jest praca w domu, w rodzinie. Mnie to dawało szczęście. Pracuję zarobkowo, bo muszę!”

„Uważam, że każda kobieta pracująca zarobkowo pracuje jedynie, albo z konieczności materialnej, albo dla „zabicia czasu” do czasu założenia rodziny. Wiele bowiem dziewcząt w tym tylko celu pracuje świadomie czy też pod świadomie, by „zdobyć” męża przez częste stykanie się z ludźmi”.

„...Kobieta za 100 zł. miesięcznie nie chce do końca życia orać. Warunki takie doprowadzają do demoralizacji, do podeptania nawet zasad moralności, uczciwości itp. Nawet woli być żoną człowieka, który ma żonę i troje dzieci, niż pełnić za 100 zł. czynności niekobiece. Jedynym celem kobiety jest wyjść za mąż za porządnego człowieka, być żoną, matką i panią domu — a mężczyzna jedynie niech myśli o dostarczeniu pieniędzy. Dobrze, że są robione trudności kobietom w dopuszczaniu do pracy zarobkowej, bo praca zarobkowa powinna być tylko dla kobiet samotnych, niezameżnych”.

„Nim uzyskałam tę praktykę w szkole, zeszło mi trzy lata. Wprawdzie wносиłam kilkakrotnie podanie o uzyskanie posady, ale bezcelowo. Nie chcieli wziąć pod uwagę tego, że znalazłam się z rodziną w bardzo ciężkim położeniu materialnym i nie miałam z czego żyć. Tak się ciągnęło przez trzy lata, które przeżyłam tylko za pożyczone pieniądze. Mimo, że zdałam maturę w 1933 r. niczego nie wyprosiłam, nie uwzględniłi mojej prośby, zaznaczając, że przede wszystkim muszą zatrudnić mężczyzn, gdyż oni mają pierwszeństwo. I tak się męczyłam wraz z rodziną przez trzy lata, aż teraz w roku 1936/37 otrzymałam tę praktykę. Nie zwracali uwagi na to, że nie mam z czego żyć, przeszkodą było to, że jestem kobietą i dlatego przez trzy lata musiałam tyle przecierpieć głodu i chłodu”.

2. PRZYCZYNA WYBORU ZAWODU.

Znajomość przyczyn decydujących przy wyborze zawodu jest bardzo interesująca z punktu widzenia rynku pracy. Istnieje jednak jeszcze druga strona zagadnienia, jeśli można ją tak nazwać — człowieka. Składają się na nią motywy, którymi poszczególne jednostki kierują się w swych zamierzeniach, możliwości jakie mają, aby zamierzenia te osiągnąć, przeciężanie, względnie uleganie koniecznościom życiowym itd. Ankieta rzuci słabe tylko światło na te zagadnienia, wskutek stosunkowo małej liczby odpowiedzi — nie była zresztą na nie nastawiona, zasługują one jednak na odpowiednie zbadanie.

Tablica 20 przedstawia przyczynę wyboru zawodu zależnie od zawodu uczestniczek ankiety. Z przyczyn wyodrębnione jest tylko zamiłowanie; pozostałe przyczyny występują zbiorowo jako „inne”. Rozbicie tej grupy na poszczególne przyczyny było nie wskazane wskutek trudności w dokładnym zaklasyfikowaniu odpowiedzi, zwłaszcza, że w sporej liczbie kwestionariuszy ściśle biorąc odpowiedzi były w pewnym sensie „nie na temat”. Brzmiały one mianowicie: „konieczność pracowania”, „ciężkie warunki materialne” itp. Formalnie odpowiedzi tego rodzaju określają przyczynę pracowania wogóle, a nie wyboru zawodu; treść ich w tym wypadku jest taka, że dane osoby brały poprostu taką pracę jaka im się nadarzyła, nie mając możliwości wyboru.

Napotyamy tu na kwestię, występującą prawie zawsze, ilekroć mówi się o zawodzie — rozróżnienie zawodu subiektywnego i obiektywnego, t. j. zawodu w sensie posiadanych kwalifikacyj i zawodu jako przynależności do jakiejś gałęzi zatrudnienia wzgl. jako źródła utrzymania. Ankieta, kierując zapytanie o wyborze zawodu do wszystkich uczestniczek była implicite nastawiona na zawód obiektywny, podczas gdy w danym wypadku narzuca się konieczność traktowania pojęcia zawodu jako zawodu subiektywnego. Mówić o przyczynach wyboru zawodu można tylko w stosunku do kogoś, kto zawód istotnie posiada jako coś realnego — zdobyta umiejętność fachowa — a nie w wypadkach, gdy zawód ten jest dość sztucznym pojęciem, opartym na przypadkowym bardzo często, jeśli nie przeważnie, otrzymaniu takiego a nie innego zajęcia. O zawodzie we właściwym t. j. subiektywnym znaczeniu można mówić tylko w stosunku do tych osób, które jakiś zawód rzeczywiście zdobyły drogą odpowiedniego szkolenia zawodowego. To też zupełnie słusznie zdarzały się odpowiedzi: „rodzaj mej pracy właściwie nie jest zawodem w ścisłym tego słowa znaczeniu”, lub „żadnego zawodu nie posiadam” itp.

Wychodząc z powyższego rozróżnienia pojęcia zawodu i zajęcia możemy zauważyć w zestawieniu przyczyny wyboru zawodu z zajęciem wyraźną i ogromnie wymowną prawidłowość: te zajęcia, które łączą się z określonym zawodem wykazują powyżej 50% odpowiedzi stwierdzających wybór wywołany zamiłowaniem, pozostałe zaś — w najlepszym wypadku 17,2%¹⁾. W stu procentach wybór z zamiłowania wykazują docentki i profesorki oraz dziennikarki — zawody, których obranie wymaga rzeczywiście zamiłowania i specjalnego uzdolnienia. Bardzo wysoki odsetek (90%) wyboru z zamiłowania wykazują lekarki, prawie tyleż (87,4%) pielęgniarki i higienistki, dalej idą prawniczki (83,3%) itd. aż do farmaceutek — 50,0%. Farmaceutki są ostatnią grupą zawodową; po nich następuje skok do pierwszej grupy zajęć, którą stanowią biuralistki, podające tylko w 17,2% zamiłowanie jako przyczynę wyboru zawodu. Grupę określoną jako „biuralistki” zaliczamy dla tego do zajęć, gdyż poza nielicznymi korespondentkami i buchalterkami obejmuje pracownice nie posiadające wykształcenia zawodowego. Jako przyczynę wyboru zawodu podają one przeważnie „brak innych możliwości”, „łatwość zdobycia tej pracy” itp. Jeszcze w mniejszym stopniu kierowały się zamiłowaniem przy wyborze zawodu pracownice handlowe, a prowadzące własny interes nie wykazują zamiłowania wogóle.

Jako inna przyczyna — poza zamiłowaniem — występuje przeważnie, jak już było powiedziane, „konieczność zarobkowania” względnie „konieczność wczesnego zarobkowania”, „brak innych możliwości”, „brak przygotowania do innej pracy”, „najłatwiejszy zawód do zdobycia”, „brak pieniędzy na wyższe studia” itp., a więc odpowiedzi, w których odbijają się trudności materialne i niematerialne odpowiadających, przy-
mus okoliczności.

„Inne powody”, przeważnie w rodzaju wyżej przytoczonych, występują daleko częściej wśród nauczycielek szkół powszechnych i przedszkoli, niż wśród nauczycielek szkół średnich, podających w znacznej większości jako powód zamiłowanie.

Przedstawicielki wolnych zawodów — niezależnie od tego, czy wolno praktykujące, czy też będące pracownicami najemnymi — oprócz zamiłowania podają bardzo często jako przyczynę wyboru zawodu jego samodzielność; prawniczki i farmaceutki podają także względy materialne; dentystki —

¹⁾ Nie odnosi się to do pracownic fizycznych, wśród których „rzemieślniczki” także wykazują zupełny brak zamiłowania, na równi z woźniami itp.

względy materialne oraz możliwość pogodzenia z obowiązkami żony i matki. Ten motyw występuje także u posiadających własny warsztat pracy. Poza przytoczonymi dotychczas przyczynami powtarzającymi się u różnych uczestniczek, zdarzają się ciekawe odpowiedzi indywidualne. I tak np. jedna z prawniczek pisze — w odpowiedzi na pytanie, z jakich przyczyn wybrała swój zawód: „1) poczucie krzywdy jakiej doznała moja najbliższa rodzina wskutek samowoli władz i ich bezkarności, bezprawie stosowane wobec słabszych nieznających swych uprawnień i możliwości ich wykorzystania, 2) wszechstronność zagadnień, których znajomość jest tak potrzebna dla prawnika, że siłą rzeczy musi je poznać. Nie ma dziedziny wiedzy, któraby mnie choć trochę nie interesowała”.

Lekarka — „wybierając swój zawód, o sobie nie myślałam — pragnęłam całą siebie oddać istnieniu ludzkości... Medycynę sobie narzuciłam. Wykonywując swój zawód cierpiałam bardzo. Jedyną ulgą była mi świadomość przynoszenia ulgi w cierpieniu innym i społeczny charakter mojej pracy”.

Dziennikarka — „z impulsu pisarskiego..., ze skłonności do działania na społeczeństwo, z przekonania, że ten rodzaj pracy może dać mi większą niezależność osobistą..., że jest „wolny”, z powodu, że pozwala na życie ruchliwe, ciekawe, dające wrażenia silne i względną swobodę, możliwość stykania się z wybitnymi ludźmi, podróżowania, z obawy tego życia „spokojnego”, „łatwego” i w dobrobycie, lecz biernego i nudnego, jakie pędzi wiele kobiet mego środowiska”.

Akuszerka — „chęć niesienia pomocy kobiecie w jej ciężkiej doli”. I w uwadze, — zawód zaczęłam, kiedy wcale pracować nie musiałam”.

3. KONSEKWENCJE ZAKAZU PRACY.

Odpowiedzi na pytanie o konsekwencjach zakazu pracy zarobkowej (tab. 21) na pozór zaprzeczają do pewnego stopnia wypowiedziom w punkcie, dotyczącym przyczyny pracy. Należałoby się bowiem spodziewać, że konsekwencje zakazu pracy będą odpowiadały przyczynom pracy, t. j., że będą występowały w odpowiednim stopniu konsekwencje natury materialnej i moralnej, zależnie od tego jak często występuje jako przyczyna pracy konieczność materialna, a jak często zamiłowanie. Tymczasem widzimy, że dane te odbiegają znacznie od siebie. I tak zamiłowanie bez konieczności materialnej występuje jako przyczyna pracy w 39 (5,8%) wypadkach, podczas gdy jedynie 19 (2,8%) uczestniczek podaje tylko moralne konsekwencje zakazu pracy. Zamiłowanie łącznie z koniecz-

TABLICA 20.
Przyczyna wyboru zawodu w/g zawodów.
Liczby bezwzględne.

Z A W Ó D	Ogółem	Przyczyna		
		zamiłowanie	inne	brak danych
Ogółem	669	352	261	56
Nauczycielki	248	187	41	20
Urzędniczki	198	34	143	21
Pielęgniarki i higienistki	72	63	6	3
Sprzątaczkki	29	—	28	1
Lekarki	20	18	2	—
Prac. handlowe	18	1	15	2
Lek.-dentystki	10	6	4	—
Farmac. i chemiczki	10	5	5	—
Rzemieślniczki	10	—	7	3
Akuszerki	7	5	—	2
Adwokatki	6	5	1	—
Dziennikarki	6	6	—	—
Prof. i docentki	5	5	—	—
Bibliotekarki	5	3	1	1
Inne	22	12	7	3
Brak danych	3	2	1	—
O d s e t k i				
Ogółem	100,0	52,6	39,0	8,4
Nauczycielki	100,0	75,4	16,5	8,1
Urzędniczki	100,0	17,2	72,2	10,6
Pielęgniarki i higienistki	100,0	87,4	8,4	4,2
Sprzątaczkki	100,0	—	96,6	3,4
Lekarki	100,0	90,0	10,0	—
Prac. handlowe	100,0	5,1	83,3	11,6
Lek.-dentystki	100,0	60,0	40,0	—
Farmac. i chemiczki	100,0	50,0	50,0	—
Rzemieślniczki	100,0	—	70,0	30,0
Akuszerki	100,0	71,4	—	28,6
Adwokatki	100,0	83,3	16,7	—
Dziennikarki	100,0	100,0	—	—
Prof. i docentki	100,0	100,0	—	—
Bibliotekarki	100,0	60,0	20,0	20,0
Inne	100,0	54,6	31,8	13,6
Brak danych	100,0	66,7	33,3	—

nością materialną jest przyczyną pracy w 362 (54,1%) wypadkach, a tymczasem odpowiedzi, łączących oba rodzaje konsekwencji jest tylko 44 (6,6%). Natomiast 268 (40,1%) uczestniczek ankiety pracuje z konieczności materialnej, bez zamiłowania, a dla 529 (79,1%) konsekwencje zakazu pracy byłyby czysto materialne. W sumie na 630 wypadków występowania konieczności materialnej jako przyczyny pracy przypada 573 wypadki materialnych konsekwencji zakazu pracy, a na 401 wypadków zamiłowania — tylko 63 wypadki konsekwencji moralnych. Odpowiedzi podwójnie policzono w jednej i w drugiej grupie.

Nie można jednak z powyższego stwierdzenia wysuwać od razu wniosku, że jedne odpowiedzi są niezgodne z prawdą, choć wogóle mogą się zdarzać wypadki rozmyślnego lub przypadkowego dawania odpowiedzi sprzecznych. Na wykazane rozbieżności składa się kilka przyczyn. Najważniejsze jest zdaje się to, że — jak można przypuszczać — uczestniczki ankiety podawały przede wszystkim konsekwencję najbardziej dotkliwą i doniosłą, choć często nie jedyną — pozbawienie środków egzystencji: „primum vivere deinde philosophari”.

Możliwość pozbawienia środków do życia przysłania przykrość wywołaną niemożnością wykonywania zawodu czy pracy w ogóle. Stąd prawie dwukrotny stosunek odpowiedzi, stwierdzających materialne konsekwencje zakazu pracy do odpowiedzi podających konieczność materialną jako przyczynę pracy i odwrotnie — wysoce nieproporcjonalny stosunek odpowiedzi podwójnych. Drugą przyczyną jest „brak danych“ w sporej liczbie (61) odpowiedzi. Dalej 12 odpowiedzi stwierdza, iż zakaz pracy zarobkowej nie pociągnąłby żadnej konsekwencji. Odpowiedzi te z wyjątkiem 2 — 3 wywołane są założeniem, że zakaz pracy polegałby na zakazie zatrudnienia, przy zachowaniu swobody pracy samodzielnej (własny warsztat, wolny zawód), którą częściowo możnaby zastąpić utraconą ewentualnie pracę najemną.

Ogółem około $\frac{2}{3}$ (63,8% + część z grupy „moralne i materialne“) uczestniczek ankiety stwierdza, że zakaz pracy zarobkowej pozbawiłby je środków egzystencji. Najwyższy odsetek 91,6% wykazują separatki, potem mniej więcej jednako w dowy (82,3%) i rozwódki (70,0% + ok. 10,0% z grupy „moralne i materialne“), dalej idą panny (74,4%) i wreszcie mężatki (43,0%). Widzimy więc, że poza mężatkami $\frac{3}{4}$ i więcej kobiet w razie zakazu pracy zarobkowej byłoby pozbawione środków utrzymania się. Jeśli chodzi o mężatki, w sytuacji takiej znajduje się mniej niż połowa (43,0%), przy czym

T A B L I C A 21.

Konsekwencje zakazu pracy w/g stanu cywilnego.

Liczby bezwzględne.

STAN CYWILNY	Ogółem	Pozbawie- nie środków egzystencji	Ograni- czenie stopy ży- ciowej	Niemoż- ność utrzyma- nia kogoś z rodziny	Konieczność przejścia na utrzymanie rodziny	Moralne	Material- ne i ma- terialne	Inne	Żadne	Brak danych
Ogółem	669	426	60	21	22	19	44	4	12	61
Panny	321	239	3	3	17	6	15	2	5	31
Mężatki	251	108	55	18	2	11	26	2	6	23
Wdowy	57	47	1	—	1	1	1	—	1	5
Rozwódki	10	7	—	—	1	—	—	—	—	—
Separatki	24	22	1	—	1	—	—	—	—	—
Brak danych	6	3	—	—	—	1	—	—	—	2
O d s e t k i										
Ogółem	100,0	63,8	9,0	3,0	3,3	2,8	6,6	0,6	1,8	9,1
Panny	100,0	74,4	0,9	0,9	5,3	1,9	4,7	0,6	1,6	9,7
Mężatki	100,0	43,0	21,9	7,2	0,8	4,4	0,3	0,8	2,4	9,2
Wdowy	100,0	82,3	1,8	—	1,8	-1,8	1,8	—	1,8	8,7
Rozwódki	100,0	70,0	—	—	10,0	—	20,0	—	—	—
Separatki	100,0	91,6	4,2	—	4,2	—	—	—	—	—
Brak danych	100,0	50,0	—	—	—	16,7	—	—	—	33,3

wobec braku danych o zarobkach męża można mieć czasami wątpliwości co do zupełnej ścisłości ich odpowiedzi. Inne konsekwencje stanowią naogół nieznaczne odsetki, poza ograniczeniem stopy życiowej u mężatek oraz konsekwencjami moralnymi i materialnymi u rozwódek, czego nie należy jednak brać pod uwagę wobec nieznacznej liczby bezwzględnej odpowiedzi.

VI. Stosunki w pracy.

1. NAPOTYKANE TRUDNOŚCI W WYKONYWANIU ZAWODU.

Głównym celem pytania o napotykane trudności było oprócz stwierdzenia częstości występowania różnego rodzaju trudności, podzielenie ich na dwie różniące się zasadniczo grupy: 1. trudności natury formalnej, wywołane istniejącymi przepisami, 2. trudności natury faktycznej, wywołane różnego rodzaju okolicznościami. Do tego też celu zmierzała redakcja pytania, które wymieniało oddzielnie te dwa rodzaje trudności (p. punkt 11 kwestionariusza). Rozróżnienie to ma doniosłe znaczenie praktyczne w walce z trudnościami. O ile bowiem trudności natury formalnej są w pewnym stopniu mocniejsze, trudniej jest dać sobie z nimi radę w poszczególnych wypadkach lub nawet jest to niemożliwe, to jednak bez porównania łatwiej jest je usunąć w całości i przeprowadzić zmianę, która przekreśli zupełnie dotychczasowy stan rzeczy. Biorąc za przykład niedawne zniesienie barbarzyńskiego przepisu nakazującego celibat nauczycielkom na Górnym Śląsku, nie można wprawdzie powiedzieć, że nie pozostał po nim nawet ślad, ale w każdym razie nie pozostały po nim (może nie najszczęśliwsze wyrażenie) żadne resztki, żadne zagłębione korzenie, które dopiero lata mogą wyrwać. Tymczasem walka z trudnościami mającymi swe źródło w panujących przesądach i uprzedzeniach, aby dała takie wyniki wymaga pokoleń. Gdyby zapanował np. przesąd, że nauczycielki nie nadają się na żony, byłoby z nim znacznie trudniej dać sobie radę niż z niesławnej pamięci przepisem.

Okazało się jednak (tab. 22), że trudności formalne stanowią nieznaczną część ogółu trudności—okrągło 13%, 27 wypadków. Z tego 19 są to trudności z powodu przepisów w ogóle („nadmiernie biurokratyczne przepisy”). Pozostałe 8 odpowiedzi stwierdza trudności wywołane przepisami wyraźnie skierowanymi przeciwko pracy kobiet. Z tego w dwóch wypadkach jako trudności podano zniesiony już obecnie celibat nauczycielek.

TABLICA 22.

Trudności napotykane w wykonywaniu zawodu w/g stanowiska społecznego. Liczby bezwzględne.

	Uczestniczki ankiety ogółem	Napotykaną trudności	Nie napotykaną trudności	Brak danych	Ogółem	P o w ó d t r u d n o ś c i						inne powody				
						przepisy prawne		inne		dotyczące pracy kobiet			dom	stosunki i warunki pracy	konkurencja	zły stan zdrowia i po. deszy wiek
						dotyczące pracy kobiet	inne	dotyczące pracy kobiet	inne							
Ogółem	669	201	378	90	210	8	19	16	9	90	12	10	46			
Pracownice najemne	605	173	351	81	181	8	18	14	5	87	2	10	37			
Zatrudnione w instytucjach prywatnych	92	32	52	8	84	3	3	4	2	13	1	2	6			
społecznych	60	13	34	1	13	1	1	1	—	9	1	2	—			
spółdzielczych	2	—	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—			
samorządowych	146	39	80	27	39	2	5	4	—	13	—	1	—			
różnych	286	83	173	30	87	3	7	6	3	48	—	5	14			
niepodanych	9	5	4	—	7	—	—	—	—	3	—	—	15			
Wolne zawody	10	1	7	2	7	—	—	—	—	1	—	—	2			
lekarcki	22	10	7	5	10	—	—	—	2	—	—	—	—			
dentystki	3	1	2	—	1	—	—	—	1	—	—	—	—			
inżynierki	4	2	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—			
nauczycielki	1	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
prawniczki	3	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
dziennikarki	4	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
literatki	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
akuszerki	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
inne	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
Prowadzące samodzielny warsztat pracy	19	11	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—			
Inne	23	7	14	2	7	—	—	—	1	2	—	—	6			

Fakt, iż trudności z powodu przepisów stanowią nieznaczny procent nie znaczy, że jest ich mało. Nie tylko, że pozostałych jest o wiele za dużo. Niewiele mniej niż trzecia część uczestniczek ankiety (201—39,0%) skarży się na napotymane trudności. Oczywiście część z nich są to trudności spotykane normalnie w pracy, w poszczególnych wypadkach można się spotkać z przesadą w podawaniu trudności (tak np. lekką przesadą wydaje się uważanie za trudność w pracy niemożność osiągnięcia przez kobietę stanowiska dyrektorki męskiego gimnazjum), ale nie ulega wątpliwości, że w większości wypadków są to trudności istotne, które można i należałoby usunąć. Ostatecznie nie jest dobrze, jeśli choćby tylko czwarta część pracownic ma słuszne powody do narzekania na warunki pracy.

Z pośród 210 wypadków stwierdzenia trudności największą grupę (90—42,8%) stanowią trudności określone w tabelicy jako „stosunki i warunki pracy”, a więc trudności, jak możnaby je określić lokalne, choć niektóre z nich przez wielokrotne powtarzanie się przybierają charakter ogólny. Wśród nauczycielek szkół powszechnych występuje nagminnie narzekanie na przepełnienie klas, na brak pomocy naukowych; wśród urzędniczek — przeciążenie pracą, nieprzestrzeganie godzin pracy. Sporadycznie zdarzają się takie trudności, jak złe techniczne warunki pracy, złe traktowanie przez przełożonych, nieodpowiednie otoczenie (na prowincji). Pewnego rodzaju zespół stanowią odpowiedzi: „intrygi koleżeńskie w walce o żłób”, „konkurencja pracownic”, „brak protekcji”, „protekcjonizm, chętnie widziany serwilizm” (urzędniczka państwowa). Niektóre tego rodzaju odpowiedzi zarówno jak i dość często napotymane narzekanie na zły stan materialny, trudności finansowe, zaliczone do rubryki „inne powody”, odnoszą się do faktów, które można uważać za będące pośrednio tylko trudnościami w wykonywaniu zawodu.

Na „inne powody” (46 wypadków — 21,9%) składają się w znacznej większości wspomniane już narzekania na zły stan materialny, następnie kilkakrotne skargi pielęgniarek na „brak zrozumienia w społeczeństwie dla zawodu pielęgniarki” i wreszcie jakies trudności osobiste.

Następne miejsce pod względem liczebności zajmują trudności wywołane uprzedzeniem do pracy kobiet (16—7,6%), potem idzie konkurencja (13—6,3%) — głównie w wolnych zawodach i u prowadzących własny warsztat pracy, dwa wypadki narzekania na konkurencję przez pracownice najemne odnoszą się do konkurencji napotymane przez pracodawców — dalej złe zdrowie i podeszły wiek, a wreszcie dom, zajmujący ostatnie miejsce.

TABLICA 22. Trudności napotymane w wykonywaniu zawodu w/g stanowiska społecznego. Odsetki.

	Uczestniczki ankiety ogółem	Napotykają trudności	Nie napotykają trudności	Brak danych	Ogółem	P o w o d y									
						Przepisy prawne		inne powody				życie i podeszły wiek			
						dotyczące pracy kobiet	inne	uprzedz. do pracy kobiet	dom	stosunki i warunki pracy	konkurencja	inne	inne	inne	
Ogółem	100,0	30,0	56,5	13,5	100,0	3,8	9,1	7,6	4,3	42,8	5,7	4,8	21,9		
Pracownice najemne	100,0	28,6	58,0	14,4	100,0	4,4	9,9	7,7	2,8	48,1	1,1	5,5	20,5		
Zatrudnione w instytucjach	100,0	34,8	56,5	8,7	100,0	8,8	8,8	11,8	5,9	38,3	2,9	5,9	17,6		
prywatnych	100,0	21,7	56,6	21,7	100,0	—	7,7	—	—	69,2	7,7	15,4	—		
społecznych	100,0	—	50,0	50,0	100,0	5,1	12,8	10,3	—	33,3	—	2,6	35,9		
społdzielczych	100,0	26,7	54,8	18,5	100,0	3,5	8,0	6,9	3,5	55,2	—	5,7	17,2		
samo rządowych	100,0	29,0	60,5	10,5	100,0	—	28,6	—	—	42,8	—	—	28,6		
rządowych	100,0	55,6	44,4	—	100,0	—	—	—	—	100,0	—	—	—		
roźnych	100,0	10,0	70,0	20,0	100,0	—	—	—	20,0	—	—	—	30,0		
niepodanych	100,0	15,0	31,8	22,7	100,0	—	—	—	100,0	—	—	—	—		
Wolne zawody	100,0	45,5	66,7	25,0	100,0	—	—	—	50,0	—	—	—	—		
lekarzy	100,0	33,3	66,7	—	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
dentystki	100,0	50,0	25,0	100,0	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
inżynierki	100,0	66,7	33,3	—	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
nauczycielki	100,0	—	75,0	25,0	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
prawniczki	100,0	100,0	—	—	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
dziennikarki	100,0	100,0	—	—	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
literatki	100,0	66,7	—	—	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
akuszerki	100,0	—	—	33,3	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
inne	100,0	—	—	100,0	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
Prowadzące samodzielnie	100,0	57,9	31,6	10,5	100,0	—	—	—	9,1	9,1	—	—	—		
warsztat pracy	100,0	—	—	—	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		
Inne	100,0	—	—	—	100,0	—	—	—	—	—	—	—	—		

Pracownice najemne napotykają znacznie rzadziej trudności (28,6%) niż wolne zawody (45,5%) i prowadzące własny warsztat pracy (57,9%), które zajmują ostatnie miejsce. Zśród pracownic najemnych w najlepszej sytuacji znajdują się — sądząc z ankiety — pracownice instytucji rządowych — 60,5% nie napotyka trudności, w najgorszej — pracownice instytucji samorządowych — 54,8% nie napotyka trudności. Pracownice instytucji spółdzielczych muszą być pominięte ze względu na zbyt mało odpowiedzi. Z tego samego względu nie można porównywać poszczególnych wolnych zawodów.

2. PORÓWNANIE SKALI PŁAC.

Porównanie skali płac dla obu płci przy takich samych lub analogicznych funkcjach jest pierwszym bezpośrednim porównaniem stosunku do pracy kobiet i mężczyzn. Okazuje się (tab. 23), że wprawdzie znaczna większość uczestniczek ankiety podaje, że zarobki są równe, jednak spora część stwierdza zjawisko przeciwne — nierówności zarobków, t. j. niższość zarobków kobiet z jedynym wyjątkiem oznajmującym ich wyższość. Na 669 uczestniczek 345 — 51,6% uważa zarobki obu płci za równe, 109 — 16,3% za niższe, w 128 wypadkach — 19,1% porównanie było niemożliwe ze względu na rodzaj pracy, a w 4 wypadkach odpowiedź brzmiała — „teoretycznie tak, praktycznie nie”. Jeśli nawet przyjąć dla ostrożności, że część uczestniczek nie była zupełnie obiektywna w ocenie analogii spełnianych funkcji, to i tak możemy śmiało stwierdzić, że około 10% kobiet otrzymuje najzupełniej niesłusznie płace niższe od mężczyzn. Jest to zjawisko znane — kobieta jest tańszą siłą roboczą, a przyczyną tego jest pokutujące jeszcze przekonanie, o mniejszej wartości pracy kobiet.

Porównanie skali płac w/g stanowiska społecznego (tab. 24) wykazuje, że pracownice najemne i wolnopracujące prawie w jednakowym, a prowadzące własny warsztat pracy w niewiele mniejszym stosunku skarżą się na nierówność zarobków (15,7, 14,7 i 10,0%). Należy zaznaczyć, że pracownice najemne uprawiające jednocześnie wolny zawód zaliczone zostały do grupy pracownic najemnych. Wydaje się, że jest to uzasadnione, zwłaszcza w tym wypadku, gdyż napewno prawie wszystkie uczestniczki ankiety, łączące te dwa rodzaje zatrudnienia, porównywały płace, jako znacznie łatwiej dające się porównać wskutek posiadania określonej wysokości, niż dość trudno uchwytnie zarobki z wolnego zawodu.

Wśród pracownic najemnych najczęściej (26,6%) wykazują nierówność płac pracownice zatrudnione w instytucjach pry-

TABELA 23.

Porównanie skali płac w/g zawodu.

ZAWÓD	Uczestniczki ankiety				
	Ogółem	stwierdzające równość płac	stwierdzające nierówność płac	nie mające możliwości porównania	nie dające odpowiedzi
L i c z b y b e z w z g l ę d n e					
Ogółem	669	346	109	86	128
Nauczycielki	248	200	10	20	18
Urzędniczki	198	91	67	37	3
Pielęgniarki i higienistki	72	2	3	3	64
Sprzątaczk, woźne itp.	29	2	—	2	25
Lekarki	20	14	5	1	—
Pracownice handlowe	18	3	6	8	1
Dentystki	10	6	—	3	1
Farmaceutki	10	6	2	2	—
Rzemieślniczki	10	2	2	1	5
Akuszerki	7	—	—	—	7
Prawniczki	6	4	2	—	—
Chemiczki	6	2	4	—	—
Bibliotekarki	5	4	—	1	—
Docentki i profesorki	5	5	—	—	—
Różne	22	4	7	7	4
Niepodany	3	1	1	1	—
O d s e t k i					
Ogółem	100,0	51,7	16,4	12,9	19,0
Nauczycielki	100,0	80,6	4,0	8,1	7,3
Urzędniczki	100,0	46,0	33,8	18,7	1,5
Pielęgniarki i higienistki	100,0	2,7	4,2	4,2	88,9
Sprzątaczk	100,0	6,9	—	6,9	86,2
Lekarki	100,0	70,0	25,0	5,0	—
Pracownice handlowe	100,0	16,7	33,3	44,4	5,6
Dentystki	100,0	60,0	—	30,0	10,0
Farmaceutki	100,0	60,0	20,0	20,0	—
Rzemieślniczki	100,0	20,0	20,0	10,0	50,0
Akuszerki	100,0	—	—	—	100,0
Prawniczki	100,0	66,7	33,3	—	—
Chemiczki	100,0	33,3	66,7	—	—
Bibliotekarki	100,0	80,0	—	20,0	—
Docentki i profesorki	100,0	100,0	—	—	—
Różne	100,0	18,2	31,8	31,8	18,2
Niepodany	100,0	33,3	33,3	33,4	—

watnych, niewiele mniej (24,2%), co jest dość ciekawe — zatrudnione w instytucjach samorządowych. Dalej także w niedużym odstępnie idą pracownice instytucji społecznych (1,2%), zamykają szereg w znacznej odległości od poprzednich grup pracownice państwowe (7,6%). Stwierdzenie nierówności płac przez pracownice państwowe należy rozumieć jako niejednakowe przyznawanie grup uposażenia, gdyż bezpośredni nierówność płac oczywiście nie istnieje.

Odpowiednikiem niejednakowego przyznawania grup uposażenia w stosunku do wolnych zawodów jest znacznie częstsze korzystanie z usług mężczyzn niż kobiet przy takich samych zasadniczo stawkach wynagrodzenia. Przy tym bardziej odpowiedzialne i co za tym idzie bardziej dochodowe prace powierzane są prawie wyłącznie mężczyznom.

3. PORÓWNANIE MOŻNOŚCI AWANSU.

Ostatnim punktem ankiety, który rozpatrzemy, będzie porównanie możliwości awansu dla obu płci. Jest to najbardziej bolesny punkt sprawy kobiecej. O ile bowiem uczestniczki ankiety, stwierdzające nierówność płac, stanowiły 16,3% ogółu uczestniczek, a 20,1% po odrzuceniu nie mających możliwości porównania, to jeśli chodzi o nierówność awansu odpowiednie odsetki wynoszą 20,6% i 24%¹⁾. Czwarta część uczestniczek ankiety, mających możliwość porównania, stwierdza w porównaniu kobiet! Jeśli zaś odjąć nauczycielki, stanowiące specjalną grupę wobec automatycznego awansowania, wymienicze wyżej odsetki będą się równały 28,9% i 33,8%. Nauczycielki zresztą, przyznając, że awanse co do uposażenia są jednakowe (automatycznie), podkreślają jednocześnie, iż kobietą jest ogromnie trudno otrzymać awans na wyższe stanowisko (kierowniczkę, dyrektorkę, wizytatorkę itp.).

Z danych ankietowych wynika, że w szkolnictwie powołanym na 118 nauczycielek 10 zajmowało stanowiska kierownicze, w szkolnictwie średnim 9 na 73, a w zawodowym 3 na 14.

Gdy weźmiemy pod uwagę tylko pracownice naukowe, jako te, których dotyczy zagadnienie awansu, to okaże się, że otrzymane wyżej dla ogółu uczestniczek odsetki zmierzają się bardzo nieznacznie. Ze wszystkich pracownic najemnych bowiem niejednakową możliwość awansu stwierdza 22,1%, t.j. 1,5% więcej, a z pośród mających możliwość porównania 28%, t.j. o 4% więcej.

¹⁾ Zasadniczo należałoby brać pod uwagę tylko pracownice najemne. Jednak w celu porównania z równością płac — wzięto ogół uczestniczek. Wyniki różnią się zresztą bardzo nieznacznie.

TABLICA 24.
Porównanie płac i zarobków obu płci w/g stanowiska społecznego.

UCZESTNICZKI ANKIETY	PRACOWNICE NAJEMNE										
	OGÓLEM	zatrudnione w instytucjach									
		razem	prywatnych	społecznych	samorządowych	rządowych	różnych	niepodane	Wolne zawody	Prowadzące samodzielny warsztat pracy	
Ogółem	669	625	94	66	149	289	16	11	24	20	
Stwierdzające równość płac	346	333	46	19	37	215	10	6	8	5	
Stwierdzające nierówność płac	110	100	25	14	37	22	2	—	8	2	
Niemające możliwości porównania	86	74	13	9	21	26	3	2	6	6	
Brak danych	127	118	10	24	54	26	1	3	2	7	
O d s e t k i	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	
Stwierdzające równość płac	51,7	53,3	48,9	28,8	24,8	74,4	62,5	54,5	33,3	25,0	
Stwierdzające nierówność płac	16,4	16,0	26,6	21,2	24,8	7,6	12,5	—	33,3	10,0	
Niemające możliwości porównania	12,9	11,8	13,8	13,6	14,1	9,0	18,8	18,2	25,0	30,0	
Brak danych	19,0	18,9	10,7	36,4	36,3	9,0	6,2	27,3	8,4	35,0	

W przeciwieństwie do porównania wysokości zarobków porównanie możliwości awansu nie wykazuje znaczniejszych wahań zależnie od rodzaju instytucji (tab. 25). Ciekawe jest, że najgorzej wypadają instytucje państwowe, najlepiej społeczne, prywatne zajmują drugie, samorządowe trzecie miejsce.

W zestawieniu zawodami (tab. 26) można było uwzględnić tylko niektóre grupy. Z podanych przykładów widać, że biuralistki blisko w połowie (43,9%) narzekają na brak możliwości awansu, nauczycielki w $\frac{3}{4}$ prawie podają, że możliwość awansu jest jednakowa z uwagą, którą podaliśmy wyżej. Lekarki dają odpowiedzi bardzo zbliżone do biuralistek, natomiast dentystki wykazują znacznie lepszą sytuację.

Zestawienie możliwości awansu z wiekiem (tab. 27) wykazuje jak gdyby ślady pewnej prawidłowości: udział odpowiedzi stwierdzających jednakową możliwość awansu wzrasta dość znacznie do wieku lat 46 — 50, następnie opada; udział odpowiedzi, stwierdzających niejednakową możliwość awansu, w ogóle odpowiedzi nie wykazuje żadnej prawidłowości. Jeśli jednak odrzucić odpowiedzi, których autorki nie miały możliwości porównania, wówczas i drugi szereg wykaże — mniej wyraźną wprawdzie — prawidłowość (oczywiście odwrotną).

Otrzymaany wynik jest interesujący. Zdawałoby się bowiem, że właśnie młodsze pracownice, stojące na niższych szczeblach stanowisk, będą miały taką samą możliwość awansu, jak ich koledzy mężczyźni. Starsze zaś roczniki zajmujące wyższe stanowiska powinnyby raczej wypowiadać opinię o niejednakowej możliwości awansu, gdyż doszły już do granicy, której kobiety w praktyce nie przekraczają. Wyjaśnienia takiego właśnie ukształtowania się odpowiedzi wymagałoby głębszej analizy materiału, której przeprowadzenie nie było niestety możliwe.

Na zakończenie tego rozdziału dwie charakterystyczne w tej sprawie wypowiedzi: 1. „Pragnę specjalnie zaznaczyć, że choć nie jestem specjalną bojowniczką emancypacji kobiet, która zresztą dziś i tak jest faktem dokonanym, uważam, że w pracy stanowisko jej jest znacznie cięższe. Mężczyźni nawet z mniejszymi umiejętnościami i wiadomościami mają możliwość pracy znacznie samodzielniejszej i absolutnie nie dopuszczają kobiet do takiej pracy, paraliżując ich wysiłki w tym kierunku. „Mafia“ mężczyzn jest poza tym wspierana przez 80% kobiet, które dają się spychać na podrzędne stanowiska!”

2. „Kobiety same oburzałyby się, że ich szefem jest kobieta!”

TABLICA 25.

Porównanie możliwości awansu w/g instytucji.

RODZAJ INSTYTUCJI	Pracownice najemne				
	Ogółem	mające jednako- wą moż- awanso- wania	nie mają- ce jedna- kowej możliwo- awanso- wania	nie mają- ce moż- ności po- równania	
				nie dają- ce odpo- wiedzi	
		L i c z b y b e z w z g l ę d n e			
Ogółem	625	262	138	92	133
Prywatne	94	34	20	26	14
Spółeczne	66	17	12	11	26
Samorządowe	149	33	33	25	58
Rządowe	289	170	66	25	28
Różne	16	5	6	2	3
Niepodane	11	3	1	3	4
		O d s e t k i			
Ogółem	100,0	42,9	22,1	14,7	20,3
Prywatne	100,0	36,2	21,3	27,7	14,8
Spółeczne	100,0	25,8	18,2	16,6	39,1
Samorządowe	100,0	22,2	22,2	16,8	38,8
Rządowe	100,0	58,8	22,8	8,7	9,7
Różne	100,0	31,2	37,5	12,5	18,8
Niepodane	100,0	27,3	9,1	27,3	36,3

TABLICA 26.

Porównanie możliwości awansu kobiet i mężczyzn w/g zawodu.

ZAWÓD	Ogółem	Jednakowa możliwość awansowania	Nie jednakowa możliwość awansowania	Brak możliwości porównania	Brak danych
Liczby bezwzględne					
Ogółem	669	265	138	172	94
Nauczycielki	243	180	20	26	22
Urzędniczki	198	55	87	8	48
Pielęgniarki i higienistki	72	3	3	63	3
Woźne itp.	29	1	1	26	1
Lekarki	20	5	8	4	3
Pracownice handlowe	14	1	5	2	6
Dentystki	10	4	1	4	1
Farmaceutki	10	6	3	—	1
Rzemieślniczki	10	1	—	9	—
Akuszerki	7	—	—	6	1
Prawniczki	6	1	—	4	1
Chemiczki	6	2	1	2	1
Docentki i profesorki	5	2	3	—	—
Bibliotekarki	5	2	1	2	—
Posiad. własny zakł. handl.	4	—	—	4	—
Różne	22	2	4	12	4
Niepodany	3	—	1	—	2
O d s e t k i					
Ogółem	100,0	39,6	20,6	25,7	14,1
Nauczycielki	100,0	72,6	8,0	10,5	8,9
Urzędniczki	100,0	27,8	43,9	4,1	24,2
Pielęgniarki i higienistki	100,0	4,2	4,2	87,4	4,2
Woźne itp.	100,0	3,4	3,4	89,8	3,4
Lekarki	100,0	25,0	40,0	20,0	15,0
Pracownice handlowe	100,0	7,1	35,7	14,3	42,9
Dentystki	100,0	40,0	10,0	40,0	10,0
Farmaceutki	100,0	60,0	30,0	—	10,0
Rzemieślniczki	100,0	10,0	—	90,0	—
Akuszerki	100,0	—	—	85,7	14,3
Prawniczki	100,0	16,7	—	66,6	16,7
Chemiczki	100,0	33,3	16,7	33,3	16,7
Docentki i profesorki	100,0	40,0	60,0	—	—
Bibliotekarki	100,0	40,0	20,0	40,0	—
Posiad. własny zakł. handl.	100,0	—	—	100,0	—
Różne	100,0	9,1	18,2	54,5	18,2
Niepodany	100,0	—	33,3	—	66,7

TABLICA 27.

Porównanie możliwości awansu kobiet i mężczyzn w/g wieku.

WIEK	Ogółem	Jednakowa możliwość awansowa- nia.	Niejednako- wa możliwość awansowa- nia.	Brak możliwości porównania	Brak danych.
Liczby bezwzględne					
Ogółem	669	265	138	172	94
do-20	5	1	2	1	1
21-25	64	11	15	23	15
26-30	167	66	25	48	28
31-35	135	51	34	33	17
36-40	127	48	33	32	14
41-45	65	33	16	11	5
46-50	55	35	7	8	5
51-55	27	12	3	7	5
56-60	13	4	1	6	2
61-65	5	2	2	—	1
66—	1	—	—	—	1
niepodany	5	2	—	3	—
O d s e t k i					
Ogółem	100,0	39,6	53,3 ^a	27,8 ^a	20,6
do-20	100,0	20,0	25,0	50,0	40,0
21-25	100,0	17,2	26,8	36,7	23,4
26-30	100,0	39,5	55,5	21,0	15,0
31-35	100,0	37,8	50,0	32,3	25,2
36-40	100,0	37,8	50,5	34,7	26,0
41-45	100,0	50,8	61,1	29,6	26,6
46-50	100,0	63,7	74,5	14,9	12,7
51-55	100,0	44,5	60,0	15,0	11,1
56-60	100,0	30,8	57,1	14,3	7,7
61-65	100,0	40,0	40,0	40,0	—
66—	100,0	—	—	—	—
niepodany	100,0	40,0	40,0	—	60,0

a) Po odrzuceniu niemających możliwości porównania.

VII. Zakończenie.

Spróbujemy zebrać w kilku zdaniach możliwie obiektywnie najcharakterystyczniejsze wyniki ankiety, wstrzymując się całkowicie od wypowiedzania własnego zdania.

Jeśli chodzi o materialną stronę zagadnienia pracy kobiet, okazało się, iż 79,4% uczestniczek utrzymuje się wyłącznie z pracy zarobkowej, a 72,3% nie tylko utrzymuje się, ale ma ponadto na swym wyłącznym, czy częściowym utrzymaniu jeszcze kogoś; zdarzają się wypadki (8,9%) utrzymywania całkowitego aż 4 osób. To też 94,2% odpowiedzi wymienia jako przyczynę pracy konieczność materialną. Jeszcze bardziej jaskrawy obraz otrzymujemy przy rozpatrywaniu konsekwencji zakazu pracy — w 63,8% wypadków byłoby to pozbawieniem środków egzystencji. Przytoczone liczby aż nadto dobrze charakteryzują ciężkie warunki bytu i znaczenie pracy zarobkowej dla kobiet.

Ale jeszcze oprócz strony materialnej tego zagadnienia istnieje strona moralna, wyrażająca się w tym, że 60% kobiet pracuje z zamiłowania. Praca zawodowa dla nich nie jest tylko smutną koniecznością, ale rzeczywistą potrzebą duchową.

Długotrwałe, liczne bezrobocie, pozbawiające setki tysięcy ludzi środków utrzymania, sprawiło, że o pracy myśli się jedynie jako o źródle środków materialnej egzystencji. Praca jako źródło wartości niematerialnych, wywyżcza się, zadowolenia życiowego, jest w obecnych warunkach luksusem, na który społeczeństwo z trudnością może pozwolić. *Primum vivere deinde philosophari*. W tych granicach jednak, w jakich jest to możliwe, kobieta ma takie same prawo jak i mężczyzna do pracy jako dobra moralnego, gdyż praca ma dla kobiety tak samo doniosłe znaczenie jak dla mężczyzny. Wprawdzie znaczna część kobiet (40%) pracuje jedynie z konieczności materialnej i gdyby tylko warunki pozwoliły, kobiety te rzuciłyby pracę, by zająć się wyłącznie domem, ale można przypuszczać, że analogiczny odsetek wśród mężczyzn jest mniej więcej tej samej wysokości, z tą różnicą, że mężczyźni nie mają takiego równoważnika pracy zawodowej, jakim jest dla tych kobiet dom.

Tymczasem ciągle jeszcze do pracy kobiet i mężczyzn stosuje się podwójną miarę, jak tego dowodzą choćby odpowiedzi ankiety, stwierdzające uprzedzenie do pracy kobiet, niskie, nie sprawiedliwe płace, spychanie przez mężczyzn na drugorzędne stanowiska, trudności przy awansach itp. Zmiana tych stosunków będzie wymagała długiej, wyczerpanej pracy.

Ankieta o znaczeniu pracy zawodowo-zarobkowej w życiu kobiet

1. Stan cywilny
2. Wiek
3. Ilość dzieci i ich wiek
4. Miejsce zamieszkania
5. Wykształcenie: ogólne, zawodowe
6. W jakiej instytucji jest zatrudniona: prywatnej, społecznej, spółdzielczej, samorządowej, rządowej? Czy też uprawia wolny zawód i jaki? Czy prowadzi własny warsztat pracy?
7. Funkcje jakie spełnia
8. Stanowisko jakie zajmuje
9. Wysokość uposażenia lub zarobku
10. Czy skala płacy względnie zarobku jest przy tych samych, lub analogicznych funkcjach równa dla obu płci?
11. Jakie napotyka trudności w wykonywaniu swego zawodu:
a) z powodu przepisów?
- b) z innych powodów?
12. Dlaczego pracuje:
a) z konieczności materialnej?
- b) z zamiłowania?
13. Kogo utrzymuje ze swej pracy: czy tylko siebie, czy kogo z rodziny, mianowicie kogo: rodziców, rodzeństwo, męża, dzieci itd.?
14. Czy utrzymuje ich całkowicie, czy częściowo
15. Czy utrzymuje siebie wyłącznie z pracy zarobkowej, czy też ma inne dochody?

16. Czy świadczenia w naturze, względnie dodatki rodzinne, lub inne, są jednakie dla obu płci?
17. Czy przy takiej samej jakościowo pracy jest jednaka dla obu płci możliwość awansowania?
18. Czy należy do związku zawodowego i czy współpracuje z jego sekcją kobiecą?
19. Jakie konsekwencje miałby dla niej zakaz pracy zarobkowej?
20. Czy nie mogłaby się obejść bez pracy zawodowej?.....
21. Z jakich przyczyn wybrała swój zawód?

U W A G I: